

KOOPERATİFÇİLİK

SAYI : NUMBER : 97

TEMMUZ - AĞUSTOS - EYLÜL

JULY - AUGUST - SEPTEMBER

TÜRK KOOPERATİFÇİLİK KURUMU

KOOPERATİFÇİLİK

ÜÇ AYLIK KOOPERATİF İNCELEMELER DERGİSİ

Sayı: 97

Temmuz / Ağustos / Eylül 1992

Türk Kooperatifçilik Kurumu Tarafından
Üç Ayda Bir Yayınlanır
Fiyatı: 6.000. -TL
Yıllık Abone: 24.000.-TL
Yurtdışı: 48.000. -TL

Yazışma Adresi: Türk Kooperatifçilik Kurumu
Mithatpaşa Caddesi 38/A -06420 Kızılay/ANKARA
Tel: 131 61 25 - 131 61 26, Faks: 134 06 46

Türk Kooperatifçilik Kurumu Adına Sahibi
Dr. Şenol ERDOĞAN

Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Rasih DEMİRCİ

Yayın Kurulu
Başkan: Prof. Dr. Celâl ER
Raportör: Erol Dok
Üye: Prof. Dr. Rasih DEMİRCİ
Üye: Alâaddin KORKMAZ
Üye: Dr. Kemâl GÖRMEZ
Üye: Osman OKTAY

Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

Başyazı	3
Türk Kooperatifçiliğine Hizmeti Geçenler / N. Hazar	5
Türkiye'de Sosyal Konut Politikası / K. Görmez	15
Akçaabat İlçesi Tarım İşletmelerinde Sermaye Yapısı / A. Özçelik ve M. Bozoğlu	22
Türkiye'de Şehirleşmenin Toplumsal Özellikleri / V. Bilgin	36
Türkiye'de Gecekondu ve Konut Kooperatifleri / B. Tan	53
Türkiye Ekonomisinde Tarıma Dayalı Sanayinin Yeri / S. Kızıloğlu	61
21. Yüzyıla Doğru Devlet - Çiftçi İlişkileri / V. Uzunlu	68
Şekerpancarında Çeşit İslahı ve Tohum Üretimi / C. Er ve M. Yıldız	74

CO-OPERATION

A QUARTERLY PUBLICATION ON COOPERATIVE WORKS

NUMBER: 97

July-August-September/1992

Quarterly Published by the Turkish Co-operative Association

Correspondence Address:

Türk Kooperatifçilik Kurumu

Mithatpaşa Caddesi 38/A - 06420 Kızılay/ANKARA

Tel: 131 61 25 - 131 61 26, Faks: 134 06 46

Proprietor on behalf of the Turkish Co-operative Association

Responsible Editor

Dr. Şenol ERDOĞAN

(The opinions expressed in the article belong to the authors)

CONTENTS

Editorial.....	3
Those who served for Turkish Cooperative movement / N. Hazar	5
Social Housing Policy in Türkiye / K. Görmez	15
Capital Structure in Agricultural Establishments in Akçaabat / A. Özçelik and M. Bozoğlu.....	22
Social Characteristics of Urbanisation in Türkiye / V. Bilgin	36
Ghetto in Türkiye and House Construction Cooperatives / B. Tan.....	53
Place of Agriculture Based Industry in Turkish Economy / S. Kızıloğlu	61
State-Farmers Relations Towards the 21st Century / V. Uzunlu	68
Betterment of Type Endseed Production in Sugar Beet / C. Er and M. Yıldız.....	74

Baskı: THK BASIMEVİ İŞLETMECİLİĞİ

Tel: 341 90 60

ANKARA

Başyazı

Değerli Okuyucular,

Elinizdeki araştırma ve inceleme dergimiz "kooperatifçilik", bilindiği gibi her üç ayda bir yayınlanmakta ve genç araştırmacıların çalışmalarına yer vermektedir. Dergimizin bu nüshası gerçekten son derece zengin ve duyurucu olarak çıkmaktadır. Kooperatifçiliğin kapsamı ve içindeki araştırma ve makalelerin incelenmesi ve takdimine geçmeden önce bazı konulardaki görüşlerimizi size aktarmak istiyoruz.

Bilindiği gibi dünyamızda bundan bir müddet önce başlayıp gelişen globalleşme ve entegrasyon hareketleri devam etmektedir. İnsanların birbirlerine yaklaşmaları, yardımlaşmaları ve dayanışmaları için önemli ölçüde gayretler sarf edilmektedir. Böyle olmakla beraber, son derece üzücü ve manasız çatışma ve çarpışmalar da sona ermiş değildir, hala ortadoğu ülkelerinde Yahudi zulmü bütün vahşeti ile sürüp gitmektedir. Özellikle Balkanlarda ve Kafkaslarda haçlı ruhu vahşi bir canavar gibi kan dökmeye ve can almaya devam etmektedir. Bütün medeni alem de bu manzarayı ahu-vah ile seyretmektedir. Gerek Bosna Hersek'te, gerekse Karabağ'da müslüman olmaktan başka bir suçları olmayan ahali yok edilmeye ve bütün insanlığın gözleri önünde koyunlar gibi boğazlanmaya devam edilmektedir. Esefle belirtmeliyiz ki, bizim de devlet ve millet olarak yapabildiğimiz sadece ağıt yakmak ve yas tutmaktan ibarettir. Benzer bir şekilde Saddam Irak'taki Türkleri yok etmiştir. Aynı şekilde Kıbrıs'taki ırkdaşlarımız zaman zaman tenkil tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Bütün bunlara karşı da Cumhuriyet Hükümetleri kendi ifadelerine göre en aktif politikayı uygulamaktadırlar. Yapılacak iş laf değil, şahsiyetli ve aktif dış politika uygulamaları, fiili durumlar yararıma ve emri vakiler yapmadır. Aksi halde bizden ümit bekleyen kitleler hayal kırıklığına ve hüsrana uğramaktadırlar.

Gelelim Kooperatifçilik Dergimizin bu sayısındaki araştırma ve inceleme makalelerine; Dr. Vedat Bilgin, "Türkiyede Şehirleşmenin Toplumsal Özellikleri" isimli çalışması ile önemli bir konuya değinmekte ve bu alandaki sorunları ortaya koymaktadır. Sağlıksız şehirleşme sebebi ile ortaya çıkan meselelerin halli için çözüm önerilerinde bulunmaktadır. Prof. Dr. Celal Er, asistanı Mustafa Yıldız ile birlikte hazırladıkları bir tebliğ ile ekonomimizde ve kooperatifçiliğimizde çok önemli bir yeri olan pancar konusunda "Şekerpancarında Çeşit İslahi ve Tohumluk Üretimi" ile ilgili bir çalışmayı nesretmektedirler.

Dr. Semiha Kızıoğlu, "Türkiye Ekonomisinde Tarıma Dayalı Sanayi-

nin Yeri" isimli çalışması ile önemli bir konuya değinmekte ve Tarım Sanayinin kapsam ve önemini misallerle anlatmaktadır. Türkiye'de tarım sanayi yatırımlarının yaygınlaştırılmasına ve bu sektörün her bakımdan desteklenip teşvik edilmesine ihtiyaç olduğu ortaya konulmaktadır. Her zaman ve zeminde önemini ve aktualitesini devam ettiren gecekonduların sorununu ve konut açığının karşılanabilmesi konularına eğilen Beyhan Tan "Türkiye'de Gecekondular ve Konut Kooperatifleri" isimli makalesi ile bu alandaki görüşlerini ve alınması gerekli tedbirleri izah etmeye çalışmaktadır.

Dr. Ahmet Özçelik ve Mehmet Bozoğlu "Akçaabat İlçesi Tarım İşletmelerinde Sermaye Yapısı" isimli spesifik araştırmaları ile model bir çalışmayı yayınlamaktadırlar. Tarımda, özellikle de tarım işletmelerinde sermayenin önemini dile getirmekte ve sermaye temin yollarını tartışmaktadırlar.

Değerli kooperatifçi, üstad Nurettin Hazar Bey, Türk iktisadiyatına, kooperatifçilik ve Bankacılığına önemli hizmetleri geçmiş "Mehmet İzzet Bey, hakkında hazırladığı Biyografiyi neşretmektedir. Bu konularda kendilerinden önemli beklentilerimizin olduğunu ifade etmeliyiz. Genç araştırmacı Vedat Uzunlu, "21. Yüzyıla Doğru Devlet-Çiftçi İlişkileri" üzerine yaptığı bir araştırmayı ve bu konudaki değerli görüşlerini açıklamaktadır. Gerçekten çiftçilerimizin, dolayısıyla Türk Tarımının en kapsamlı ve etkili bir şekilde desteklenmesi, sadece ekonomik bir hadise değil, aynı zamanda sosyal bir vecibedir. Bu bakımdan Devlet-Çiftçi ilişkilerinin önemi her geçen gün artmaktadır. Ama bu arada, çiftçinin kendi gücü ile ayakları üzerinde durabilmesini de öğrenmesi gerekmektedir.

Değerli okuyucular, işte bu düşünce ve duygularla hepimizi saygı ve sevgi ile selamlıyor, sizlere sağlık, mutluluk ve başarılar diliyoruz. Bir dahaki sayıya kadar hoşça kalınız.

Kooperatifçi selamlarımızla.

TÜRK KOOPERATİFÇİLİĞİNE HİZMETİ GEÇENLER

Nurettin Hazar

Mehmet İzzet Bey
(1891-1930)

Mehmet İzzet Beyin adı, Türkiye'de kooperatifçilik eğitimi bahsi incelenirken, bu konuda üniversitede ilk defa ders veren şahsiyet olarak ortaya konulmuştur.

İleri batı ülkelerinde, geçen asrın başlarından itibaren, sözlü ve yazılı olarak, kooperatifleri tanıtan ve kitlelere sevdirmeye çalışan faaliyetler olmuştur. Ülkücü kooperatifçilerin -ki bunların başında İngiliz Robert Owen (1771-1858), Fransız Charles Fourier (1772-1837), Alman Victor Aimé Huber (1800-1869) İngiliz Sosyal Hristiyanlar (1848-1854) gelmektedir- günümüzün konferanslarına tekabül eden-kahve ve salon sohbetlerinde yaptıkları konuşmalarla veya yayımladıkları kitap, broşür, dergi ve gazetelerle bu gayretin içinde oldukları görülmektedir.

Kâğıda dökülmediği için sözlü çalışmaların çoğu unutulmuş ve uçup gitmiştir.(1)

Halk kitlelerinin şuurlanması ve bunun fiili sonucunun ortaya çıkması yani kooperatifler kurulması içinde daha çok periyodik yayınların rolü olduğu şüphesizdir. Bu çeşit yayınların ilkinde İngiltere'de rastlanmaktadır. Bu, hayat hikâyesi hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız gazeteci ve kooperatifçi George Mudie'nin 1821-1922 yıllarında Londra'da çıkardığı haftalık, Owenist "the Economist" dergisi ise de, en tesirlisi, Mayıs 1828-Ağustos 1830 tarihleri arasında neşredilen aylık "The Co-operator = Kooperatifçi" dergisidir. Zamanında geniş yankılar uyandırmış, verdiği nümuneye uygun olarak 300 kadar kooperatif vücuda getirilmiş ve Rochdale Öncüleri Hareketine yol göstericilik yapmış olan derginin bütün yazıları sahibi Dr. William King (1786-1865) tarafından kaleme alınmıştır.

O zamandan beri İngiltere'de, Fransa'da, Almanya'da ve diğer ülkelerde pek çok periyodik yayın gelip geçmiştir. Bunlardan günümüzde de devam edenler olduğu gibi, umulmadık yüksek tirajlara ulaşanlar da vardır.

İngilizlerin şimdiki "The Co-operative News=Kooperatif Haberleri" 1871'den ve "the Co-operative Home Magazine=Kooperatif Ev Dergisi" 1896'dan, Almanların

(1) Helmut Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, sf. 73-536, Fritz Knapp Verlag, Frankfurt am Main-1977.

"Blatter Für Genossenschaftsvesen=Kooperatifçilik Gazetesi- Ki 1972'de "Raiffeisen Rundschau=Raiffeisen Manzarası" ile birleşerek "Genossenschaftsforum = Kooperatif Meydanı" adını almıştır- 1866'dan gelmektedir.(2)

Yukarıda adları anılan dergi ve gazete neşriyatının hepsi, halka kooperatifçilik terbiyesi aşılmasına yönelik çalışmalar olup, bunların, kitap ve broşür yayımları ve konferans ve sohbet gibi sözlü propagandalarla birlikte, her çeşitten kooperatifler kurulmasında ve kooperatiflerin ortaklarına iktisadi faydalar sağlamasında önemli roller oynadığı şüphesizdir.

Mekteplerde "Kooperatifçilik Dersi"nin ne zaman konulduğu kesin olarak belli olmamakla birlikte Fransa İstihlak Kooperatifleri Birliğinin teşebbüsüyle Charles Gide'nin 1922'den itibaren Paris'te College de France'da ihdas edilen "Kooperatifçilik Dersi"ni ölünceye kadar (1932) okuttuğu bilinmektedir.(3)

Kooperatifçilik eğitiminin Türkiye'deki tarihçesine göz atmak istersek, en eski kaynak olarak "Tuna" gazetesine rastlarız. Mithat Paşa (1822-1884) Tuna Valiliğinin ikinci yılında, Rusçuk'ta, vilâyet gazetesi olarak haftada bir (ikinci seneden itibaren haftada iki defa) çıkardığı "Tuna" gazetesinin, ilk sayısından itibaren-Tarım Kredi Kooperatiflerinin ilk şekli olan- Memleket Sandıkları'nın propagandasını yapmağa başladığını görüyoruz. Tuna'nın 23 Şubat 1865 günlü ilk sayısında özetle şunlar yazılıdır:

"Tuna vilayeti dahilindeki memleketlerde ziraat ve sanata yardım için Memleket Sandıkları tesis olunmuştur. Bunların sermayesi, çiftçilerden toplanan hububatın bedelinden meydana gelmektedir. Rusçuk, Eskiçuma, Niş, Şehirköyü ve sair bazı kaza merkezlerinde kurulan sandıklarca kabul edilmiş hadler üzerinden ziraat ve sanayi erbabına para ikraz edilmekle, yüzde otuzaltıdan altmışa varan faizlerle ödünç vermek suretiyle murabahacı (tefecî) takımının ve ihtikâr erbabının (vurguncuların) halkı soyması önlenmiştir. Bunun halka ve hususiyle ziraat erbabına büyük faydaları görülmüştür."

Gazetenin başka bir nüshasında da, özetle;

"Rusçuk kazası Memleket Sandığının bugüne kadar sermayesi üçyüzbin kuruşa baliğ olup, tamamı ehl-i ziraata ikraz olunmuştur.

"Niş kazası Memleket Sandığının şimdiki sermaye-i nakdisi yetmişyedi bindörtüyük kuruş olup, sermaye olmak üzere ayrıca bir hayli zahiresi de bulunmaktadır.

"Bundan başka, İzenpol, Leskofça ve İvraniye kazalarında dahi sandıklar sermayesi olarak depolarda bulunan zahire önümüzdeki günlerde satışa arz edilecektir."

Tuna gazetesinin her iki haberi de, memleket sandıklarının yani kooperatiflerin hizmetini açıklamakta, önemli miktarda sermaye biriktirdiği anlatılmakta ve halkı kooperatifçiliğe özendirilmektedir.(4)

-
- (2) Arnold Bonner, *British Co-operation*, sf. 523-525, Union Ltd. yayını, Manchester-1961; N. Hazar, *Kooperatifçilik Tarihi*, sf. 331-349, T.C. Ziraat Bankası yayını, Mas Matbaası, Ankara-1988; Aynı yazar, *Dünyada Kooperatifçilik Basını*, "Karinca", 1989/635, sf. 12-17, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara; Harun Pastanoğlu, *Dünyada Kooperatif Basını*, "Karinca", 1969/391, sf. 8-12.
  - (3) Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, *Kooperasyon Sosyolojisi*, sf. 270-272, Fakülteler Matbaası, İstanbul-1967.
  - (4) T.C. Ziraat Bankası, *Yüz Yıllık Teşkilâtı; Ziraat Kredi*, sf. 95-112 ve *Tarihî Vesikalar bölümü* sf. 37-38, Banka yayını, Güzel Sanatlar Matbaası; İstanbul, 1964; N. Hazar, T.C. Ziraat Bankası 1863-1983, sf. 71, Banka yayını, Mas Matbaası, Ankara - 1986.

Bir daha kooperatifçilik propagandasına rastlamak için II. Meşrutiyeti beklemek gerekecektir.

Meşrutiyetin ilânından dört sene sonra, 1912 yılında, İstanbul Yüksek Muallim Mektebinin yenilikçi Müdürü **Satı Bey Al-Husrî** (1880-1968) önderliğinde yürütülen "**Umumi Konferanslar Cemiyeti**" adına tertip edilen konferanslara, konferansçı olarak katılan Mektebin Türkçe Muallimi Resmo'lu **Ahmet Cevdet (Emre) Beyin** (1887-1969), bugünkü deyimlerle, "**İktisadi Terbiye ve Kooperatifçilik**" başlığıyla verdiği üç konferansta kooperatifleri anlatması ve kooperatifçiliği teşvik etmesi göze çarpan ilk eğitim çalışmasıdır. Adı geçen, bu konferanslarla da kalmamış, halk arasında ve kahvelerde aydınlatıcı konuşmalar yapmıştır. Bu propagandaların tesiriyle ilki İstanbul'un Fatih semtinde Çırcır'da vücuda getirilen (1913) bir dizi İstihlâk Kooperatifi meydana gelmiştir.

Ülkemizde kooperatifçilik konusunda ilk eser olan **Ahmet Cevat Beyin "İktisatta İnkılap: İstihlâk Teavün Şirketleri"(*)** kitabının neşri de bu sıralara rastlamaktadır (1913). Bu kitaba bir de, 60 maddelik "**Osmanlı İktisat ve Teavün Şirketi Nizamnamesi**" yani Tüketim Kooperatifleri Anasözleşmesi ilave edilmiştir. Çırcır ve müteakip kooperatifler, bu Nizamnamede verilen istihlâk kooperatifi nümunesi esas alınarak kurulmuştur.

Türkiye'deki Kooperatifçilik Eğitimini incelerken yasama meclislerinin bu konudaki tavrının ne olduğunu gözden geçirmek gerekir.

Meşrutiyetin ilanı ile gelen yeni müessesede yani parlamentoda yapılan görüşmeler sırasında iki defa kooperatiften iyi niyetle ve hayırhaklılıkla bahsedildiği görülmektedir.

Birincisi, Ege Bölgesi incir müstahsilleri tarafından, incir kooperatifleriyle çiftçilerinin finanse etmek üzere, 27 Şubat 1329 (1913) tarihinde kurularak, Aydın Şehrinde Kurşunlu İshanında faaliyete geçen **Milli Aydın Bankası** sermayesine yüzde elli nisbetinde Ziraat Bankasının iştirâkini öngören kanun layihasının Ayan meclisinde görüşülmesi sırasında (8 Haziran 1914), Celseyi idare eden Reis'in daveti üzerine kürsüye Ziraat Bankası Umum Müdürü **Ahmet Şevket (Bayur)** (1861-1948) gelmiştir. Adı geçen, verdiği izahatta; "tesis edilecek **Milli Aydın Bankasının** bir kooperatif şirket vücuda getireceğini, bu gibi kooperatif şirketlerinin, Aydın'a münhasır kalmayarak, memleketin her yanına yayılmasının temenniye değer bulunduğunu, Ziraat Bankasının iştirâkinin bir sebebinin de halka emniyet gelmesini temin etmek olduğunu, böylece diğer vilayetler ahalisinin de cesarete getirilip kooperatif şirketler teşkiline sevk edilmiş olacağını ve bunun da **büyük faydalar doğuracağını**" söylemiştir.

Nitekim bu konuşmadan sonra, 1 inci madesinde;

"Aydın'da elli bin lira sermaye ile teşkil olunacak **Milli Aydın Bankası'nın** çıkaracağı hisse senedatından yirmibeşbin liralığa kadar Ziraat Bankası'nca satın alınması suretiyle mezkûr Bankaya Nizamname-i mahsus mucibince iştirâk ve müzaheret edecektir" denilen 18 Haziran 1330 (1914) tarihli kanun kabul edilmiştir. (5)

(*) "**İstihlâk Teavün Şirketi**" bugünkü deyimle "**Tüketim Kooperatifi**" demek oluyor.

(5) **Mehmet Vehbi Sarıdal**, *Sosyal Ekonomi I*, sf. 103-105, *Arkadaş Matbaası*, İstanbul-1941;
Z.F. Fındıkoğlu, a.g.e., sf. 103-108 ve 285-293;
Büyük Ansiklopedi, "**Ahmet Cevat Emre**" maddesi, cilt 2, sf. 624-625, "**Tercüman**" yayınları, İstanbul-1980;
Meydan Larousse, "**Emre**" maddesi, cilt 4, sf. 240, İstanbul-1971;
Remzi Saka, *Meşrutiyet Türkiye Kooperatifçiliği*, "**Karınca**", 1962/308-304;
Aynı yazar, *Türkiye'de Kooperatifçiliğe Uygulanan Sistem*, "**Karınca**", 1968/376, sf. 5-8;
İlhan Altıntaş, *Ahmet Cevat Emre'yi Anarken*, "**Karınca**", 1962/303, sf. 8-11;
Cemal Bora, *A. Cevat Emre*, "**Karınca**", 1978/495, sf. 30-33;
Aynı yazar, *Bizde İlk Yayınlanan Kooperatifçilik Kitabı*, "**Karınca**", 1978/496, sf. 13-14;
Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, sf. 162-197 ve 323-326, *Nurgök Matbaası*, İstanbul-1960;
N. Hazar, a.g.e., sf. 421-424.

Keza daha önce, bölge çiftçilerince tesis edilen "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi"nin statüsü, Millî Aydın Bankasının Ziraat Bankasınca takviyesinden sonra, Bakanlar Kurulunca, 30 Kasım 1915 tarihinde tasdik edilmiş ve kooperatif "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı" adıyla faaliyete geçmiştir. (6)

Parlamentoda görülen ikinci müsbet davranışa gelince, bu, 23 Mart 1332 (1916) tarihli Ziraat Bankası Kanun Layihasının Meclisi Mebusanda müzakeresi sırasında olmuştur. Lâyihanın 2. maddesinin 7. bendindeki "Kanun dairesinde teşekkül edip, Bankanın Merkez Meclisi-İ İdaresince şayanı itibar görülen ve Bankanın teftiş ve murakabesini kabul eden ziraat kooperatif şirketleri yedindeki lâkal iki muteber imzayı havi polîçe ve emre muharrer senetler" karşılığında kredi açılabilmesine ilişkin hükmü münasebetiyle meb'usların, kooperatif konularına alışılmamış ve beklenilmeyen bir ilgi gösterdiklerini, "kooperatif" deyimini yerine Türkçe bir kelime bulunmasının mümkün olup olmadığına varıncaya kadar, kooperatiflerin çeşitli veçhelerini ele aldıklarını ve sualler sorduklarını görüyoruz. Soruların Banka Umum Müdürü Ahmet Şevket (Bayur) ve Muavini İsmail Rıfıkı (1871-1921) tarafından cevaplandırılmasından sonra birleşimi idare eden Meclis Reisi, bir üyenin görüşüne karşılık verirken "Efendim, zanederim ki, bir Kooperatif Kanunu Layihası hazırlanmıştır. Bugün faaliyette kooperatif şirketler mevcuttur. Bunlara bir şekli muayyen vermek için Hükümet Lâyihasını ihzar etmiştir" demiştir. (Ne yazık ki, böyle bir kanun tasarısının Meclise sevkî ve kanunlaşması, o devirde, gerçekleşmemiştir.)

Görüşmelerin sona erdiği bir sırada, Oturum Reisinin şu sözlerinin şimdiki fikirlere dikkate değer şekilde benzediği görülmektedir: "...Hususiyle kooperatif şirketler, ki hakikaten gerek memleketin terakkisi, tevessüü ve inkişafı ve gerek zürraın muhtekirler elinden bir an evvel hâlâsı için en mühim bir vasıtaadır. Onların memleket-te inkişaf ve tevessüü labüttür (behemahal lazımdır)".

Bununla da kalmayan Reis, "yabancı memleketlerde olduğu gibi, kooperatiflerin ahaliye öğretilmesi için dersler verilmesini" temenni etmiştir. (7)

Reisin bu temennisinin hayata geçirilmesi için daha altı yıl beklemek gerekecektir.

Kooperatifçiliğin mekteplerde ders olarak okutulmasını başlatan şahıs ise Mehmet İzzet Beydir.

* * *

- (6) Cemal Bora, *Meşrutiyet İlk Yıllarında Osmanlı Meclis-i Ayamı'nda Kooperatifçilik Fikri*, "T.C. Ziraat Bankası Kooperatifçilik Dergisi", 1969/19 ve 20, sf. 59-61 ve 59-63;
Yusuf Saim Atasagun, "Türkiye'de Ziraat Borçlanma ve Ziraat Kredî Politikası", sf. 135-139, Kenan Matbaası, İstanbul-1943;
Aynı yazar, *Türkiye'de Ziraat Kredî Kooperatifleri 1929-1939*, sf. 14-18, Kenan Basımevi ve Kılış Fabrikası, İstanbul-1940;
Yunus Nadi, *Kooperatifçilik Gayesiyle Kurulan Müesseseler: Millî Aydın Bankası*, "Kooperatifçilik" dergisi, 1931/1, sf. 55-57;
Haber, *Millî Aydın Bankası*, Aynı dergi, sf. 53-54;
Millî Aydın Bankası, *Millî Aydın Bankası T.A.Ş.- Tarışbank (kitapçık)*, 1985 (Basıldığı yer kayıtlı değildir);
M.V.Sarıdal, 5 sayılı notta a.g.e., sf. 367-368;
Anonim, *Türkiye'de Ziraat İtibar Meselesi*, "Türk Kooperatifçisi" dergisi, 1930/4, sf. 19-22, Bilgi Matbaası-İzmir;
Mennan Yiğiter, *Genel Kooperatif Tarihi ve Bilgisi*, sf. 57-60, Ulus Basımevi, Ankara-1948;
N. Hazar, a.g.e., sf. 501-505 ve 533-534;
T.C. Ziraat Bankası, 4 sayılı notta a.g.e., "Tarihî Vesikalar" bölümü, sf. 37-38.
- (7) Y.S.Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, "Mevzuat İlâvesi" bölümü, sf. 42-143, Kenan Basımevi ve Kılış Fabrikası, İstanbul-1939;
N. Hazar, a.g.e., sf. 59-61;
Aynı yazar, *T.C. Ziraat Bankası 1863-1983*, sf. 526-527, Mas Matbaası, Ankara-1986.

Mehmet İzzet Beyin Hayatı

1891 yılında İstanbul'da doğan **Mehmet İzzet Bey**'in hayatının, Üniversite Öğretim Üyeliğine gelinceye kadar olan kısmı hakkındaki bilgiler az ve çelişkilidir. Özellikle kaynaklar, tarihleri farklı gösterdiği gibi, Fransız Üniversitesini bitirip bitirmediği de tartışmalıdır.

Ailesi hakkındaki mevcut bilgi, yalnızca babasının Kaymakamlıktan emekli **Nazmi Bey** olduğundan ibarettir. Çocukluğunun nerede geçtiği sarih olarak belli değildir. Oğlu **Orhan İzzet**'in anlattığına göre, küçük **Mehmet İzzet Şark** vilayetlerimizden birinde vali olan dayısının yanında bulunmuş; bu yer değişikliği ona büyük bir tesir yapmış, Anadolu'yu ve Türk halkını yakından görüp tanımış, sevmiş ve bunlara bağlanmıştı.

M. İzzet, ilk tahsilini, İstanbul'da çeşitli mekteplerde, bilhassa o zamanki Fransız mektebinde tamamlayarak Galatasaray Sultanisine girmiştir. Galatasaray'ı 1907 yılında bitirerek Darülfünun Hukuk Fakültesine kaydolmuştur.

Ancak Devletçe açılan yurtdışında tahsil yapma imtihanını kazandığı için -öteki 28 arkadaşı ile birlikte- Fransa'ya gönderilmiştir (1909). Burada ilk yılını Paris'de **Louis-Le-Grand** lisesi'nde geçirmiştir.

Ertesi yıldan itibaren, aynı şehirde Sorbon (Sorbonne) Üniversitesi Felsefe Fakültesine devam etmeğe başlamıştır. 1913 yılının sonunda Türkiye'ye dönmüştür. Normal olarak Üniversiteyi bitirmiş olması gerekmekte ise de, kaynakların bazıları bu konuda şüphe ileri sürmektedir.

İstanbul'da açılan bir imtihanı kazanarak Hilali Ahmer (Kızılay) Cemiyeti Umumi Merkezine memur olmuştur. Cemiyetin Reisi olan **Dr. Abdülhak Adnan (Adıvar) Bey** (1822-1955) ile beraber çalışmaları, aralarında, ilmî ve fikrî sahalarda içine alan, samimi bir dostluk doğurmuştur.

O'nun Türk Düşünce Tarihine mal olan "**Zenon ve Muakipleri**" adlı makalesinin "**Bilgi**" Mecmuasında (cilt 1, sayı 2, sf. 134-144, 1329/1913) yayınlanması bu sıraya rastlar.

Hilali Ahmer'deki vazifesi 21 Ekim 1918 gününe değin devam eden **Mehmet İzzet Bey**, bu tarihte İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Müdürlüğüne getirilmişse de, bu vazifesi ancak 70 gün sürmüştür.

Fakülte Müdürlüğünden ayrıldıktan (30 Aralık 1918) sonra 3 Nisan 1919'a kadar Mülkiye Mektebinde ve Tıp Fakültesinde Fransızca ve Evkaf Nazırı **Mustafa Hayri Efendi**'nin (1867-1927) kurduğu "yeni usulde" Medresede Felsefe Muallimliği yapmıştır.

Bu tarihte 3/IV/1918 Edebiyat Fakültesi Müderris Muavinliğine tayin edilmekle **M. İzzet Bey** asıl yerini bulmuş oluyordu. 1924'de Müderrisliğe (Profesörlüğe) terfi etmiştir. Hastalığı (lösemi) sebebiyle ayrılmak mecburiyetinde kaldığı 1928 yılına kadar **Ahlâk, Felsefe Tarihi ve İçtimaiyat** derslerini okutmuştur.

1928 Ekiminde, tedavisine de medar olur düşüncesiyle önce Paris sonra Berlin Talebe Müfettişliğine tayin edilmiştir.

1929 yılında aniden Türkiye'ye dönerek üç ay kadar daha Edebiyat Fakültesinde İçtimaiyat dersi okuttuktan sonra -hastalığın aman vermemesi üzerine- tekrar Berlin yolunu tutmuştur.

8 Aralık 1930 günü, bir bilim adamı için çok genç sayılabilecek bir çağda ve kendinden büyük eserler beklendiği bir sırada; 39 yaşında, Tanrının rahmetine kavuşmuştur.

Maarif Vekâletiyile ailesi tarafından yaptırılan kabri, Berlin'deki Hasenheid Türk Mezarlığındadır.(8)

M. İzzet Beyin Görüşleri

Mehmet İzzet Beyin fikir ileri sürdüğü ilim dalı, tahsilini aldığı ve dersini verdiği Ahlâk, Felsefe ve İctimaiyattır. Konumuzun dışında kaldığı için bu hususlar üzerinde durmak durumunda değiliz. Bu bakımdan, O'nun meslekdaşları olan tanınmış âlimlerimiz değerlendirmelerine kısaca dokunmakla yetinilerek, kooperatifçilik görüşlerine geçilecektir.

Mehmet İzzet Beyin talebesi Profesör Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu (1901-1974), hocası için, "Yalnız millî ve yerli ölçü ile değil, milletlerarası mikyasla da filozof sıfatına hakıyla liyakat kazanmıştır" demektedir.(9)

M. İzzet Beyin başka bir talebesi, Profesör Hilmi Ziya Ülken (1901-1974), filozofu-muzu bir başka açıdan değerlendirmektedir: "İzzet, ilmî nazariyeleri sözkonusu olduğu zaman septikti, fakat kendi idealizminden bahsetmeğe başladığı zaman doğmatik idi. Müstehzi nazarını ilmin güyâ tenakuzlarına çeviriyor, fakat idealizminin problemleri önünde hareketlenmede gecikmiyordu."(10)

İki ilim adamı, Faruk Kocacık ve Emre Kongar, "Türk Sosyologları"nı anlattıkları kitapta, "Ziya Gökalp'ten sonra ilk defa yeni biçimde toplumbilim anlayışı getiren İzzet Bey olmuştur" hükmünü vermektedirler.(11)

Dr. Ziya Samar 1948'de İstanbul Üniversitesinde "Mehmet İzzet ve Türk Felsefe Düşüncesinde Idealist Akım" üzerine yaptığı tezde, şu mütalâayı öne sürüyor: "Hiçbir felsefe adamımız Mehmet İzzet kadar Ziya Gökalp'in dışında, ondan bağımsız, fakat onun ölçüsünde bir felsefî şahsiyet yapısına sahip görünmeyecektir".(12)

M. İzzet Beyin kooperatifçilik düşüncelerine gelince, bunlar bugünkü telâkkilere pek yakındır. "Kooperatifler, insanlar arasında yardımlaşma lüzumundan doğan yeni bir teşkilâttır. Kredi, istihsal ve istihlâk kooperatiflerinden herbiri, bugünkü iktisadî hayatın bir derdine çare bulmağa çalışır" O'nun sözleridir. Kooperatiflerin faydasını sayarken bu sayede pahalı ziraat makinaları edinilmek suretiyle en küçük çiftçilerin bile çağdaş usul-lerden istifadesine imkân yaratılmış olacağı anlatılmaktadır.

Tüketim Kooperatiflerinde fazla kârla mal satmak gayesi güdülmeyeceği gibi, hiç kârsız da satmanın düşünülemeyeceği belirtilmektedir.

-
- (8) Coşkun Değirmenciöğlu, Mehmet İzzet, sf. 1-20, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 825, Türk Büyüklere Dizisi 53, Sevinç Matbaası, Ankara-1987;
  - Mücellitoğlu Ali Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, "Mehmet İzzet" maddesi, cilt II, sf. 1039-1040, Mars Matbaası Ankara, 1968-1969;
  - Hilmi Ziya Ülken, Sosyoloji Sözlüğü, "M. İzzet" maddesi, sf. 355, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul-1969.
  - (9) Mehmet İzzet (Hazırlayan: Coşkun Değirmenciöğlu), Makaleler Önsöz, sf. VI-VII, Kültür Bakanlığı Yayınları 1009, Kültür Eserleri Dizisi 130, Yorum Matbaası, Ankara-1989;
  - İmzasız, Unutulmuş Bir Düşünür, "Tercüman" gazetesi, sf. 5, 13 Eylül 1989.
  - (10) Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de İdealizmin Temayülü, "İnsan" Mecmuası, sayı 1939/12'den naklen, 9 sayılı nota adı geçen "Makaleler" kitabı, sf. 458.
  - (11) Faruk Kocacık ve Emre Kongar, Türk Toplumbilimcileri, cilt 2, sf. 71, Remzi Kütapevi, İstanbul-1988'den naklen "Makaleler" sf. 459-460.
  - (12) Ziya Sımar, Ziya Gökalp ve Mehmet İzzet, "Türk Kültürü Mecmuası" 1965/36, sf. 944-951, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

Bugünkü Milletlerarası Kooperatifçilik İlkelerinde olduğu gibi, sermaye miktarına bakılmaksızın her ortağın bir tek rey sahibi olduğu öğretilmeğe çalışılmaktadır.(13) (Bilindiği gibi, o tarihte, Milletlerarası Kooperatifçilik İlkeleri, Milletlerarası Kooperatifler Birliğinin (ICA'nın) teşebbüsüyle henüz disiplin altına alınmadığından, İngiliz Sosyal Hıristiyanlarından George Jacob Holyoake'nın (1817-1906) tesbit ettiği 14 esas bilinmekte ve kabul edilmekte idi. 1937 yılında Milletlerarası Kooperatifler Birliğinin toplantısında -1930'dan beri sürdürülen Komisyon çalışmalarının sonunda düzenlenen raporda gösterilen- 7 prensip benimsenmiş; ICA'nın 5-7 Eylül 1966 tarihlerinde Viyana'da geçirilen 23. Kongresinde ilkeler 6'ya indirilmiştir.)(14)

Mehmet İzzet Beyin Çalışmaları

Mehmet İzzet'in çalışmaları, 1919-1929 yıllarında İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesinde Felsefe, Ahlâk ve İctimaiyat Kürsüsünü idare etmek ve dolayısıyla, Ahlâk, Felsefe, İlahiyat ve İctimaiyat dersleri okutmak ve görüşlerini, tenkidlerini ve tahlillerini anlattığı kitaplar ve makaleler yazmaktan ibarettir. Makalelerin bir kısmı kitap tanıtma konusundadır.

Ne yazık ki, bu kıymetli Türk bilgini "Tercüman" gazetesinin yazısına başlık yaptığı gibi -unutulmuştur. Kamuoyunun kendisiyle tekrar ilgilenmesi O'nun 1923'te yazdığı ve Kanaat Kitabevince aynı yıl basılan "Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat" adlı eserinin 1969 yılında Ötüken Yayınevi tarafından ikinci defa neşredilmesiyle olmuştur.

Aradan sekiz yıl geçtikten sonra gayretli genç ilim adamı Coşkun Değirmenciöğlü'nun Mehmet İzzet Beyi doktora çalışmasına konu olarak almasıyla mesele tekrar canlanmıştır. Gerçekten, Paris'te Sorbon Üniversitesi'nde, Prof. Olivier Lacombe idaresinde Coşkun Değirmenciöğlü tarafından "Mehmet İzzet, sa vie ses livres et sa philosophie sociale=Mehmet İzzet Hayatı, Eserleri ve Sosyal Felsefesi" adlı bir doktora tezi hazırlandı. Doktora tezi 1977'de Paris'te Fransızca bastırıldı. Bunun tercümesiyle, kısmen de telif kısımlar ilâve edilmek suretiyle, "Mehmet İzzet" adıyla meydana gelen Türkçe eser, 1987 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları arasında neşredildi.(15)

Dr. Coşkun Değirmenciöğlü, bununla da kalmayarak, bu sefer, Mehmet İzzet Beyin Bilgi, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Mehmet Emin Erişingil (1891-1965) Başmuharrirliğinde 2 Aralık 1926'dan itibaren yayınlanan haftalık "Hayat" Dergisinde çıkmış bütün orijinal makalelerini bir kitapta toplayarak, "Makaleler" unvanıyla ve Kültür Bakanlığı Yayınları dizisi arasında neşretti.

Kitapta yer alan 65 telif makalenin herbiri üzerinde ileri sürülmüş tahliller, haşiyeler halinde, sayfa altlarına eklenmiştir.

Bütün bu başarılı çalışmalarından ötürü Dr. Coşkun Değirmenciöğlunu hem tebrik etmek ve hem de ona teşekkür etmek gerekir.

Dr. Değirmenciöğlü; "Mehmet İzzet" adlı eserinde O'nun basılmış ve basılmamış telif ve tercüme kitaplarının tafsilâtı bir listesini vermiştir. Bu eserler şunlardır:(16)

1) Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat (Kanaat Kitabevi 1923).(*)

2) İctimaiyat Dersleri (Liseler için ders kitabı). (İstanbul Devlet Matbaası, 1927).

(**)

(*) 1969 ve 1981 yıllarında, Ötüken Yayınevi tarafından ikinci ve üçüncü baskıları çıkmıştır.

(**) "İctimaiyat Dersleri"nin 2. baskısı 1927, 3. baskısı 1929, 4. baskısı 1931 ve 5. baskısı 1933 yılında çıkmıştır.

(13) Mehmet İzzet, İctimaiyat, üçüncü baskı, sf. 19-22, Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul-1931.

(14) N. Hazar, 2 sayılı notta gösterilen Kooperatifçilik Tarihi, sf. 127-129.

(15) Mehmet İzzet, 9 sayılı notta gösterilen "Makaleler", sf. XI.

(16) Coşkun Değirmenciöğlü, 8 sayılı notta a.g.e., sf. 25-33.

3) Kant'ın Amâli Felsefesi, Emanuel Kant'tan tercüme (taşbasması, 1919).

4) Amelî Ahlâk=Morale Pratique, Fransız Abel Rey'den tercüme (taşbasması, 1918).

5) Nazarî Ahlâk=Morale Theorique, keza Abel Rey'den tercüme (taşbasması, 1919/1920)

6) İctimaiyat Dersleri, Fransız Hesse et Gleyze'den tercüme (Edebiyat Fakültesi yayını, 1924).

7) Felsefe Tarihi, I. cilt, Alman Karl Vorlander'den tercüme (Edebiyat Fakültesi Yayını, 1927)(*)

8) Ahlâk Felsefesi (basılmamıştır). Müsvettelerinin Dr. Adnan Adıvar'da olduğu öne sürülüyor.

9) Din Felsefesi, Alman filozofu Höffding'den tercüme (basılmamıştır). Müsvettelerinin nerede olduğu bilinmemektedir.

10) Pozitivizm (basılmamıştır). Müsvettelerin nerede olduğu bilinmemektedir.

Mehmet İzzet Beyin bir çalışması da hocalığıdır. O, İstanbul Darulfununda İctimaiyat (Sosyoloji) Dersi verdiği sürece (1919-1929) Kooperatifçilik bahsine de yer vermiştir. Bu suretle ülkemizde ilk Kooperatifçilik Dersi okutan Profesör ünvanını almıştır.(17)

Ders metinleri, aynı zamanda liseler için de ders kitabı olarak kabul edilen, "İctimaiyat Dersleri" adlı eserde toplanmıştır. Burada dört sayfa halinde "Kooperatifler" bahsi de bulunmaktadır. İlk olması bakımından burada anlatılanları aşağıya alıyoruz.(18)

Kooperatifler:

Kooperatifler insanlar arasında yardımlaşma lüzumundan doğan yeni iktisadî teşkilâtıdır. Bunlar birkaç türdür. Herbir şekli bugünkü iktisadî hayatın bir derdine çare bulmağa çalışır.

Üç türlü kooperatif vardır: kredi, istihsal, istihlâk kooperatifleri. Hepsinin de dayandığı temel-fikir şudur: toptan yapılan alışverişler perakende alışverişlerden, beraberce yapılan işler yalnızca görülenlerden daha elverişli ve kârlıdır.

1.- Kredi kooperatifleri:

Meselâ ufak tarlasında çiftini sürmek için tohumluğa ve tohumluk için de paraya muhtaç olan köylüye bakalım. Bu adam yalnız başına olursa murabahacıdan yüzde otuz ve ihtimal daha ziyade faizle para alacaktır. Halbuki bir kazanın veya nahiyenin bütün ufak tarla sahiplerinin birleştiklerini ve bir kooperatif şirket kurduklarını farzedelim. Bunlar muhtaç oldukları parayı devlet bankasından veya (Fransada olduğu gibi) devletin verdiği tahsisat sayesinde diğer büyük bankalardan alırlar ve murabahacının boyunduruğundan kurtulurlar.

Memleketimizde kooperatifler çok değildir. Büyük Millet Meclisi tarafından 1929 senesinde kabul edilmiş olan bir kanun bu teşkilâtın meydana gelmesine yardım edecektir.

(*) "Felsefe Tarihi"nin 2. cildi Orhan Sadettin tarafından Türkçeye çevrilerek, 1928'de Ed. Fakültesi Yayınları arasında basılmıştır.

(17) Z.F.Fındıkoğlu, 3 sayılı notta a.g.e.; sf. 12-13 ve 514-518; Aynı yazar, Türkiye'de Kooperatifçilik, sf. III-IV, İstanbul Üniversitesi Yayınları 537, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul - 1953

(18) M. İzzet 13 sayılı notta gösterilen kaynak.

Bu kanun kredi kooperatiflerini Ziraat Bankasının himaye ve murakabesi altına koyuyor.

Birleşmek sayesinde çiftçiler sigorta teşkilâtı da yaparlar. "Kooperatif Sigorta Şirketi" onları davarın ölmesi, dolu yağması yüzünden çekecekleri zararlara karşı korur.

Büyük şehirlerdeki zanaat erbabının da muhtaç buldukları parayı elverişli şartlarda elde etmelerini temin eden kredi kooperatifleri vardır. İngiltere'de ve Amerika'daki yapı ve ikraz şirketleri de bu hizmeti görmektedir. Almanya'da küçük zanaat erbabı büyük fabrikatörlere karşı rekabet edebilmek için birleşmişlerdir. Onların vücuda getirdikleri heyetin umumî harpten evvel 1200 kooperatifte olmak üzere 600,000 azası vardı.

2.- İstihsal kooperatifleri:

Kredi kooperatifinden maksat müstakil çalışan ufak ziraat ve zanaat adamlarının yalnız kredi bulmak için birleşmeleridir. Bundan başka beraberce istihsal etmek üzere de işçilerin kooperatif yapmalarına teşebbüs olunmuştur.

Bu türlü kooperatifler oldukça eskidirler ve insanlık sevgisinin mahsulü olarak meydana gelmişlerdir. Amelenin, çalıştığı müesseselerde elde edilen neticeler ne kadar parlak olursa olsun, ancak gene kendi gündeliği ile kaldığını ve bu suretle muvaffakiyetine hizmet ettiği işlerden beklemek hakkında olduğu fazla kârı alamadığını gören bazı insanîyetli sermayedarlar, bizzat ameleyi fabrika sahibi kılmayı ve fabrika idaresini onlara bırakmayı istemişlerdir. Fakat bu gibi teşkilâtın sanayi sahasında muvaffak olduğu nadirdir, müstesna ahval yüzündendir. Yarım asırdanberi yapılan tecrübeler, evvelce bu türlü istihsal kooperatifleri hakkında beslenmiş olan ümitleri çok defa boşa çıkarmıştır.

Buna mukabil ziraatte istihsal kooperatiflerinin (çok defa ziraat sendikaları ve kredi kooperatifleri ile tesanütlü olarak) elde eyledikleri muvaffakiyetler kaydolunmağa değer. Bir küçük tarlası olan çiftçinin sıkıntısı sade sermayesizlik değildir. Oldukça parası olsa bile, birkaç dönüm toprak için mükemmel ve pahalı ziraat makineleri tedarik edip büyük tarla sahipleri ile rekabet edebilmek üzere çalışmak, ufak bir işte kocaman bir sermayeyi hapsedmek demek olacağından, manasız olur. Halbuki küçük tarlaları olan birçok çiftçiler birleşirlerse vaziyet değişir. Ortaklaşa alınacak bir pahalı makina hepsinin işini görebilir, yapılacak binalar, ambarlar hepsinin işine yarar. İşte ziraat istihsal kooperatifleri büyük malikâneler sahipleri ile rekabet halinde bulunan küçük toprak sahiplerinin gayretlerini ve kuvvetlerini birleştirerek harabîden kurtulmalarını ve mükemmel aletler kullanmalarını temin eder.

3.- Kooperatiflerin en ehemmiyetlisi istihlâk kooperatifleridir.

Bunlar müstehlikin menfaatini korurlar. Bir malı satınalan adam ekseriya aldanır, ya mala değerinden fazla para vermiş, yahut parlak ilânlarla kapılarak kötüsünü almıştır. Bu iki neticenin de sebebi satıcının sade kendi kârını düşünmesidir. İstihlâk kooperatifi ise satıcının yerine geçmek istiyor. Fakat yalnız alıcılardan, müstehliklerden mürekkep olduğundan satınalanın hakkını ve menfaatini gözeten bir satıcı olmak istiyor. Müstehlikleri gerek küçük dükkâncıların ihtikârından, gerek büyük şirketlerin tahakkümünden kurtarmak için onları, mümkün merteye fazla miktarda, kooperatife aza yazdırmak lâzımdır.

Bu kooperatiflerin ilk örneğini 19 uncu asrın ilk yarısında İngiltere'de sosyalist Owen meydana getirmiştir. O zamandanberi bu teşkilât muhtelif Avrupa memleketlerinde, bilhassa İngiltere'de, Belçika'da, Fransa'da, mühim bir inkişafa mazhar olmuşlardır.

Bu istihlâk kooperatifleri en çok yiyecek, fakat bundan başka kömür, mobilya, esvap ilâ... gibi ev eşyası satışı yaparlar. En kudretli olanları, sattıkları eşyanın büyük bir kısmını kendi topraklarından ve fabrikalarından elde ederler. Manchesterde bir kooperatif senede 200 milyon Türk liralık satış yapıyor, bu sattığı eşyanın takriben beşte birini

kendi imal ediyor, 30,000 memur kullanıyor, bankasında azasının depo ettikleri para 600 milyon lira kadardır. Bu muazzam müesseseyi idare eden kimdir? Sadece imal ettiği veya sattığı malların ve gördüğü her türlü hizmetlerin müşterileri, yani müstehlikler!

İstihlâk koopeatiflerini alelâde ticaret veya imalât teşebbüslerinden ayıran vasıfları gösterelim:

1.- Kooperatife sermaye koyanlara verilen kâr payı, kooperatifle edilen alışveriş nisbetindedir, sermayeye göre değildir.

2.- Diğer şirketlerin meclislerinde sermayedarların reyleri, koydukları sermayeye göre az veya çok olduğu halde kooperatiflerin meclisinde, sermayesi miktarı ne olursa olsun herkesin ancak bir rey vardır.

3.- Kooperatif en fazla kârla mal satmak gayesini gümediği gibi hiç kârsız da satmağı düşünemez. Onun aradığı insaflı bir fiattır. Yani kooperatif; 1. İşçisine uygun bir gündelik verilmesini, 2. İlerde çıkabilecek müşkülâta karşı ihtiyat parası bulundurmağı ve hatta 3. Ehemmiyetli içtimâî teşebbüslere, umumî terbiye ve tahsilin ilerlemesi için yapılan teşkilâta yardım etmeğı mümkün kılacak fiatla eşyasını satmağı çalışır.

Son zamanlarda kooperatifler merkezileştikçe kuvvetlerinin arttığı görülmüştür. Evvelce yalnız başlarına çalışmakta olan istihlâk kooperatifleri birlikte çalışmağı başlarken, daha ziyade muvaffak olacaklarını takdir ettiler. Fransa'da "toptan esya mağazası" ismini verdikleri bir müessese vasıtası ile toptan muamelelerini birleştirdiler. Bu "mağazanın" senede 14 milyon liralık muamele yaptığı görüldü. Kuvvetlerinin bu suretle bir merkeze toplanması sayesinde kooperatiflerin faaliyet tarzları değişti. Bizzat istihlâkta bulunmak için büyük masraflara bakan tesisat yapıldı. Meselâ ziraat için tarlalar aldılar, değirmenler işlettiler v.s. ve müstehliklere o nisbette fazla menfaat temin ettiler.

İstihlâk kooperatifleri ve onların yanında daha az ehemmiyetli olmakla beraber istihlâk ve kredi kooperatifleri, sade menfaatini araştıran fertlerin bile, bu gayeyi en mükemmel surette temin etmek için birleşmeğı ve birbirlerine destek olmağı mecbur bulduklarını gösterir, parlak bir misaldir. Sadece iktisat sahasına ait olan bu teşkilâtın bize verdiği tesanüt ve ahlâk dersi okadar kıymetlidir ki, birçok mütefekkirler, şimdiki içtimâî güçlüklerden çoğunun, meselâ alıcı ile satıcı, mal sahibi ile kiracı, hatta patron ile işçi aralarındaki zıtlıkların ileride bilhassa kooperatifler teşkilâtının yardımı ile ortadan kaldırılacağını ummaktadırlar.

Önem ve Etkisi

Kooperatifçilik açısından Mehmet İzzet Bey'in önemi, Türkiye'de mekteplerde, derslerinde, Kooperatifler bahsine yer veren ilk profesör olmasıdır. M. Ziya Gökalp'ten (1867-1924) sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde İçtimaiyat Dersini okuttuğu sırada, sosyal ve ekonomik adalete yönelen ilmî bir toplum telâkkisini telkin etmeğı çalışırken, ameli ahlâk kaidelerini ayrı bir önemle ele amış ve bu arada sosyal sigorta ve kooperatifçilik fikirleri üzerinde de durmuştur.

Ölümü sebebiyle 1930'dan itibaren M. İzzet'in ayrılması üzerine 1936 yılına değin ciddi bir Sosyoloji Öğretimi yapılmamıştır. Bu tarihte Almanya'dan gelen Leipzig Üniversitesi profesörlerinden Dr. Gerhard Kessler (1883-1963) ile Sosyoloji ve dolayısıyla Kooperatifçilik Dersi tekrar başlamıştır.

Buna karşılık İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi ders programlarına 1930'dan itibaren "Kooperatifçilik" girmiştir.

TÜRKİYE'DE SOSYAL KONUT POLİTİKASI

Kemal Görmez(*)

GİRİŞ

1950'li yıllardan sonra Türkiye'de kentleşmenin hız kazanması ve buna bağlı olarak özellikle büyük kentlerde ortaya çıkan nüfus yığılması dolayısıyla Türkiye gündeminde konut sorunu önemli bir yer işgal etmeye başlamıştır. Kentsel nüfusun ihtiyaçlarını karşılama düzeyinden yoksun bir iktisadi yapı ise sorunun boyutlarının giderek artmasına sebep olmuştur. Kentsel konut açığının giderek artması sürecinde, toplumun bütün kesimlerinin etkilenmesine rağmen, öncelikle kırdan kente göçenler ile dar ve sabit gelirli-ler daha çok etkilenmişlerdir.

Daha önce yaşadıkları yerde iyi bir gelire sahip olmamaları, kentte de kendilerini geçindirecek ve sağlıklı bir biçimde yaşayacakları konuta sahip olmalarını sağlayacak işle-ri olmadığı için dar ve sabit gelirli-ler konut sorunundan öncelikle mağdur olmuşlardır.

Türkiye'de konutla ilgili sağlıklı bir politika üretilmediği için de sorunun boyutları giderek artmıştır. Konut ihtiyacının büyük boyutlara ulaşması, iktisadi ve toplumsal yapının yeterince ve herkesin ihtiyacına göre konut üretilmesine imkan tanımaması dolayısıyla da son yıllarda sosyal konut üretimi gündeme gelmiştir. Sosyal konut üretiminin konut açığının kısa sürede kapatılmasında uygun bir seçim olduğu hekesçe kabul edil-mektedir. Ama bu konuda da yeteri kadar başarı kazanıldığını söylemek henüz çok zor-dur. Biz bu çalışmada Türkiye'nin planlı dönemde sosyal konut politikasını değerlendirmeye çalışacağız.

I- Türkiye'de Konut ve Konut Politikası

İnsanlığın vazgeçemeyeceği ihtiyaçlardan birisi barınma ihtiyacıdır. İnsanlığın varoluşundan bu yana değişik biçimlerde karşılanan bu ihtiyaç günümüzde konutla karşılan-maktadır. Konut anlayışı toplumdan, topluma değişmesine rağmen günümüzde ortak ba-zı standartlar da tesbit edilmiştir. Bu anlamda konut, "en alt düzeyde de olsa sağlık güvenlik rahatlık ölçümlerine uygun, işyerine kolayca erişilebilir bir uzaklıkta bulunan, su, kanalizasyon, elektrik, ulaşım, ulaştırma, alışveriş, kültür ve eğlence kolaylıkları gi-bi altyapı ölçümlerine uygun düşen bir oturma birimi"(1) şeklinde tanımlanabilir.

A- Türkiye'de Konut Sorunu

Türkiye 1950'li yıllar sonrasında hızlı bir nüfus artışına sahne olmuştur. 1950 yılında

* Dr. K. Görmez, G. Ü. İ. İ. B. F. Öğretim Üyesi.

(1) Geray, Cevat "XIII. İskan ve Şehircilik Haftası Açış Konuşması" XIII. İskan ve Şehircilik Haftası Konfe-ransları, 22-26 Mart 1982, A. Ü. SBF Yayını, Ankara 1982, s. 2.

21 milyon civarında olan ülke nüfusu 1980 yılında 50,6 milyona, 1990 yılında ise 56.5 milyona yaklaşmıştır. Nüfus artışı ülkenin kentleşme sürecini hızlandırmış ve kentsel nüfusta aniden büyük artışlar ortaya çıkmıştır.(2) Bir ülkede kentleşme hızı ve düzeyinin ülkenin iktisadi gelişimine katkısının büyük olacağı düşünülürse de, Türkiye'de kentleşme hızı ülkenin toplumsal yapısını bozucu bir etki ortaya çıkarmıştır. Çünkü hızlı kentleşmeyi destekleyecek bir sanayileşme süreci yaşanmazken, kentleşme "çarpık" bir biçimde gerçekleşmiştir. Mesela, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Doğu Karadeniz Bölgeleri sürekli nüfus kaybeden bölgeler olurken, Ege ve Marmara sürekli göç alan bölgeler olmuştur. Diğer taraftan, bazı kentler boşalırken, özellikle Ankara, İstanbul, İzmir, Adana gibi kentler geometrik olarak büyümüşlerdir. Göç alan kentlerin iktisadi yapısı bu göçleri barındıracak yeterlilikte bir düzeye ulaşamamıştır. Dolayısıyla pek çok sorunun yanında konut da bu şehirlerde giderek büyüyen bir sorun olmuştur. Diğer taraftan, göçedenlerin kaynak ve iş yetersizliği konut üretilse dahi sahip olamamalarına sebep olmuştur. Konut ihtiyacının bir kısmı gecekondu ve benzeri yollarla kapatılırken, konut açığı bütün sorunlarıyla sürmeye devam etmiştir.

1- Türkiye'de Konut Sorununun Boyutları

Cumhuriyetin ilanından buyana varolan konut sorunu giderek artan ve etkilerini başka alanlarda da gösteren bir sorun olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında yıkılan kentlerin imarı ve göçmenlere ev temini ile köy konutlarının iyileştirilmesi biçiminde kendini gösteren sorun 1950'li yıllardan sonra kentsel konut açığının artmasıyla ortaya çıkan gecekonduya dönüşmüştür. Planlı dönem içinde sorunun plan hedeflerine alınması da konunun boyutlarını küçültmezken, her plan döneminde gerçekleştirilmeyen hedeflerle sorunun sürekli katlandığı görülmüştür. 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı Döneminde hedeflerin % 70 gerisinde kalınırken diğer plan dönemlerinde de bu açığa eklenmeler olmuş ve 1990 larda gecekondu dışında 2 milyona yakın konut açığına ulaşılmıştır. Buna hemen hemen % 95'i konut standartlarından yoksun 3.5 milyon civarında köy ve kırsal alan konutunu da eklediğimizde sorun iyice içinden çıkılmaz hale gelmektedir.

2- Sonuçları

Konut sorunu artık sadece bir barınma sorunu olarak algılanamayacak öneme sahiptir. Konut açığı sadece insanların barınma ihtiyaçlarının karşılanmaması anlamında alınmaz. Sorun, iktisadi, toplumsal, kültürel pek çok etkiyi de beraberinde getirecek boyutlara bürünmüştür.

Sağlıklı barınma imkanına sahip olmayan insanlardaki işgücü veriminin düşmesinden kaynak israfına, gecekondu ortada çıkan kültürel deformasyonlardan, çeşitli ruhsal hastalıklara kadar pek çok sorunla iç içe girmekte, çoğu zaman konut sorunu bu sorunlara kaynaklık teşkil etmektedir.

B- Türkiye'de Konut Politikaları

Planlı döneme kadar, Türkiye'de bir konut politikasının varlığından bahsetmek güçtür. Planlı dönemin ilk yıllarında ise politika olarak bahsedilebilirse, konut açığını belirlemek ve bunun ne kadarının hangi yollarla karşılanacağını tesbit etmekten öte bir şey yapılmamıştır. Bunun sonucu olarak da karşımıza ulaşamayan ve bir sonraki plan hedeflerine aktarılan rakamlar çıkmıştır.

1980'lere doğru sorunun boyutlarının büyümesi ve mevcut politikalarla sorunun çözülemeyeceğinin anlaşılması ile "Toplu Konut" dönemi olarak bilinen dönemi başlatan yasalama faaliyetine girilmiştir. 1981 ve 1984 yılında çıkarılan iki Toplu Konut Yasası daha sonraki dönemin temel belirleyicileri olmuştur. Ancak ne varki bu yasalar döneminde de ülkenin konut sorununa yeterli bir çözüm üretilmemiştir.

(2) Keleş, Ruşen: *Kentleşme Politikası*, Ankara 1990, s. 26, 27.

II- Sosyal Konut ve Türkiye'de Sosyal Konut Politikası

A- Sosyal Konut, Kavramsal Açıklamalar

Sosyal konut- "Toplumun yaşama şartlarına, sosyal yapısına, örf ve adetlerine uygun, düşük maliyetli ve brüt inşaat alanı yüz metrekareyi geçmeyen konutlardır"(3) şeklinde tanımlanmaktadır. Toplu konut kanununda yukarıdaki haliyle tanımlanan sosyal konutun bir politika olarak geliştirilmesinin tarihi oldukça eskilere dayanır. Bu bir anlamda devletin demokratik ve sosyal devlet olmasının tarihiyle de eş zamanlıdır.

Batıda sanayi devrimi ile birlikte kentleşme ve ardından büyük kentlerde ortaya çıkan sefaletin bir parçası olarak konutsuzluk, 18. yüzyılda başta İngiltere olmak üzere birçok kentte büyük bir sorun olarak görülmeye başlanmıştır. Endüstrileşme ve beraberinde gelen toplumsal hareketler merkezi devletlerin bu alana eğilmesini adeta zorunlu hale getirirken, konut alanının salt faktörlerin insiyatiflerine bırakılacak bir alan olmadığını ortaya koymuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı ve sonrası yıllarda Batı Avrupa'da konut, devletin öncelikle meşgul olması gereken sorunlar listesinde yer almaya başlamıştır. Hatta İsveç ve benzeri bazı ülkeler konut sorununu "sosyal konut politikası" adı verilen politikalarla çözmüşlerdir.

Sosyal konut politikası, gelir seviyesine, mesken standardına ve devletin himayesini gerektiren belirli bir sosyal gruba öncelik tanıyan, şehir ve bölge planları içerisinde yer alan ilke ve tedbirler bütünü olarak tanımlanmaktadır(4).

Sosyal konut politikasının belirlenmesinde bir takım öncelikler bulunmaktadır. Bu öncelikler ülkenin nüfusu ve milli geliri ile ilişkilidir(5). Onun için bir ülkede sosyal konut politikası tesbitinde ülkenin nüfus yapısı, yani hane halkı, nüfus hareketleri, nüfusun sosyo-kültürel donanımı ve benzeri faktörlerin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Ancak yine de sosyal konut politikasının belirlenmesinde bazı önceliklerin belirlenebildiği görülmektedir.

Bunlar, gelir düzeyi, sosyal sınıf önceliği, nüfus durumu önceliği, konut standardı, konut kredisi, kalkınma planlarına uygunluk, şehir ve bölge planlarına uygunluk gibi önceliklerdir (6).

B- Türkiye'de Sosyal Konut Politikası

Konut politikasının olmadığı bir dönemde sınırsız sosyal konut politikasından bahsetmek yanlış olur. Onun için Türkiye'de planlı döneme kadar bir sosyal konut politikasından bahsetmek zordur. Ancak Cumhuriyetin ilk yıllarında özellikle Ankara'da sosyal konutla ilgili bazı parçalı düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir.

1925 yılında çıkarılan tüm memurların konut kooperatifleri kanalıyla konut edinmesine ilişkin 586 sayılı kanun, 1928 yılında memur konutları ve resmi dairelerin yapımı ile ilgili 1325 sayılı kanun, 1937 yılından itibaren memurlara konut edinmek üzere kredi ve hibe verilmesi ile ilgili düzenlemeler yine 1944 yılında yürürlüğe giren 4626 sayılı Memur Konutları İnşası Kanunu sosyal konutla ilişkisi kurulabilecek olan düzenlemelerdir.

Ayrıca göçmen konutları yapımı ile ilgili düzenlemeler, kira kontrolü ile ilgili düzenlemeler de bu türden düzenlemelerdir.

(3) 2487 sayılı Toplu Konut Kanunu, md. 2.

(4) İsbir, Eyyüp G.: Şehirleşme ve Meseleleri, II. Baskı Ankara 1991, s. 58 ve Yavuz, F. Keleş, R. Geray, C.: Şehirçilik Sorunlar Uygulama ve Politika, SBF, Ankara 1978, s. 610.

(5) Gökaş, Mehmet Ali: Türkiye'de Konut Sorunları ve Sosyal Konut Politikası, İzmir 1974, s. 52 ve devamı

(6) Keleş, Ruşen: "Türkiye'de Sosyal Konut Politikası" SBF Dergisi Cilt 21, Sayı 2, s. 169 ve devamı, Ankara 1966.

I- Planlı dönemden 1980'lere Kadar Sosyal Konut Politikası

Planlı dönemde konut ve sosyal konut politikasının temeli olarak 1961 Anayasası gösterilir. 1961 Anayasası'nın 49. maddesi "Devlet, yoksul ve dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayan tedbirler alır" şeklindedir. Bu madde ile devlet konut alanında, özellikle dar ve sabit gelirli ailelerin konut ihtiyacını karşılama görevini üstlenmiştir. Bir anlamda bu madde ciddi bir politika değişikliğinin başlangıcı olması gereken bir hükümdür. Ancak 1961 Anayasasının bu hükmü sadece kalkınma planlarının "İlkeler" ve "politikalar" başlıklarına yansımaktan öteye gitmemiştir. Çünkü Türkiye'de konut piyasasının % 90'dan fazlasını özel sektör kontrol etmektedir. Devletin bu politikası hep % 5-10'lar'ı kontrol etmekten öte gitmemiştir. Nitekim Toplam yatırımlar içerisinde konutun payı hemen hemen hiçbir dönemde % 20'den yukarı çıkartılmak istenmemiştir (7)

İlk üç plan döneminde sosyal konutla ilgili doğrudan düzenlemeler yer almamakla beraber, "lüks mesken yapımı yerine, daha çok sayıda kimsenin barınmasını sağlayacak mesken şeklinin gerçekleştirilmesini sağlamak"

"Düşük kirali mesken yapımını gerçekleştirerek dar gelirli aileleri belirli ölçülerde rahatlatmak" (8) gibi hükümler devletin sosyal konuta bakışını ortaya koymaktadır.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında da benzeri ilkeler hedeflenirken, "mesken kredisi verilmesi" toplu konut yapmak amacını taşıyan kurumların desteklenmesi gibi hedefler de eklenmiştir (9).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında da çok farklı hükümlere rastlanılmamaktadır. Bu dönem konut politikasının yeniden gözden geçirildiği ve bazı düşüncelerin olgunlaştırıldığı ve topyekün bir politika değişikliğine hazırlandığı yıllardır. Nitekim Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndaki ilke ve politikalarla bakıldığında bu durum rahatlıkla görülebilir.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı İlkeler ve Politikalar başlıkları altında:

"Kamuya ait arazi ve arsalar, imar planları uyarınca, sosyal mesken yapımı için mesken üretiminde görev alacak kamu kredi kurum ve kuruluşlarına ve mahalli yönetim birimlerine devren tahsis edilecek, ipotek engelinin ortadan kaldırılması yolunda zorunlu kanuni düzenlemeler yapılacaktır" denilmektedir (10).

Ayrıca, şehirlerdeki arsa kullanımının kamu yararı gözetilerek gerçekleştirileceği, mesken üretiminde öncelikle dar gelirli grupların ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik politikalar üretileceği, sosyal güvenlik kurumlarının ve kamu yardımlaşma kuruluşlarının meskene ayırdıkları fonlarda artışlar sağlanacağı, kentlerde hızla mesken üretilerek kiraların düşük tutulmasına çalışılacağı belirtilmiştir.

Görüldüğü üzere gerek Anayasa, gerekse kalkınma planlarında sosyal mesken konusunda ilkeler, politikalar ve vadeler uzun uzun sayılmıştır. Ancak uygulamaya baktığımızda 1980'li yıllara kadar geçmiş dönemlerden çok belirgin farklılaşmalara rastlamak mümkün değildir. Ancak 1979 yılı sonlarından itibaren devlet katında bazı değişiklikler yaşanmaya başlamıştır.

(7) DPT: Konut Sektörü Raporu, DPT-SPD, Ank. 1982, s. 7.

(8) DPT, Kalkınma Planı, I. Beş Yıl, DPT, s. 429 ve devamı

(9) İsbir; a.g.e., s. 65

(10) İsbir; a.g.e., s. 67-68.

2- 1980'lerden Günümüze Sosyal Konut Politikası

Bu dönemin konut politikasını belirleyen temel düzenlemeler 2487 ve 2985 sayılı Toplu Konut Kanunlarıdır. Dolayısıyla bazı istisnalarına rağmen bu döneme Toplu Konut Dönemi de denilebilir. Ancak bu dönemi 2487 sayılı Toplu Konut Kanunu çıkarılmadan yapılan birkaç düzenleme ile başlatmak daha uygun olur. 1979 yılından itibaren Türkiye'nin konut politikasında ciddi değişiklikler düşünülmeye başlanılmış ve ona uygun da düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemde konut kooperatifçiliğinin özendirilmeye çalışılması bunun göstergelerinden biri olarak görülebilir. Aynı şekilde sosyal güvenlik kuruluşlarının konut alanında faaliyetlerinin de özendirildiği dönemde Bağ-Kur Konut Kredi Yönetmeliği, Yeni Kentsel Yerleşim Alanları Kararnamesi Memurları Konut Edindirme Yönetmeliği gibi düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemde bazı sosyal güvenlik kuruluşları konut kooperatiflerine kredi vermeye de başlamıştır.

Küçük bir takım değişikliklerle Türkiye'nin konut sorununa çözüm üretilemeyeceğini düşünen yetkililer dönemin özelliklerini de gözönüne alarak 1981 yılında 2487 sayılı Toplu Konut Kanunu'nu çıkarmışlardır (11).

2487 Sayılı Toplu Konut Kanunu, daha önceki politikardan farklı olarak bireysel konut yerine toplu konutu esas almıştır. Konut açığının kapatılmasında büyük çaplı üretimin etkili olacağı düşünülmüştür. Kanun özellikle dar ve orta gelirliilerin konut sorununu çözmeye yönelirken, kısa sürede bu amacından sapmıştır.

Kanun toplu konutu sosyal konut standartları içinde düşünmüş ve kamu kaynaklarından 100 metrekareden küçük konutların yararlanmasına imkan tanırken, daha büyük konutları teşvik etmemiştir. Bu kanunla sosyal konuta da tanımlama getirilirken, konutların küçüldükçe kolaylıklarla desteklenmesi de amaçlanmıştır.

Buna paralel olarak 2487 sayılı kanunla toplu konut kuruluşlarının desteklendiği ve kooperatifleşmenin kredi ve benzeri araçlarla teşvik edildiği de görülmektedir. Bu amaçla da Kamu Konut Fonu oluşturulmuş ve kooperatiflere bu fondan kredi verilmeye başlanmıştır.

Kanuna bakıldığında Sosyal Konut Politikasında belirlenen önceliklerin tamamının dikkate alındığı da görülebilir.

Öncelikle gelir seviyesi ve sosyal sınıf önceliğinde bu duruma azami dikkat sarfedilirken, konut standardı önceliği, kredi önceliği hatta ulusal kalkınma hedeflerine uygunluk açısından da Toplu Konut Kanunu temel olarak sosyal konut politikası hedeflerine uygunluk arz etmektedir(12). Gerçekten de kanunun çıkarılış amaçlarından birisi de kooperatif ve benzeri tasarruf araçları ile enflasyonu aşağı çekerek, diğer taraftan inşaat sektöründeki durgunluğu aşmak amacıyla kooperatifleri kredilendirerek ekonomik hedeflere ulaşmada bu alanda da katkıda bulunulmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde kent ve bölge planlama politikalarına da bir uygunluk göze çarpmaktadır(13).

2487 Sayılı Toplu Konut Kanunu dönemi konut yatırımlarının ölü yatırımlar olarak görülmesinden vazgeçildiği dönem olması açısından da önemli bir gelişme sayılabilir. Ancak bu kanun yürürlükte kaldığı kısa süre içinde çok çeşitli faktörler sebebiyle uygulanamadan yerini 2985 sayılı Toplu Konut Kanununa bırakmıştır.

Kanunun uygulanamamasında öncelikle genel bütçe gelirleri toplamından aktarılması gereken % 5'lik payın Kamu Konut Fonu'na aktarılmaması olmak üzere, toplu konutla ilgili kuruluşların kısa sürede ve yeterince örgütlenememesi, dönemin iktisadi darboğazları kanunun uygulanamamasının başlıca sebepleri olmuştur.

(11) 2487 Sayılı Toplu Konut Kanunu, R. G. 10 Temmuz 1981, No 17396.

(12) Keleş, Ruşen: Kentleşme Politikası, a.g.e., s. 339

(13) Öz, Ethem: Türkiye'de Konut Sektörü ve Sorunları, Ank. 1983, s. 106.

2487 Sayılı Toplu Konut Kanunu'nun uygulanamaması hemen ardından 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu'nun yürürlüğe girmesini gerektirmiştir (14). Adı Toplu Konut Kanunu olmasına rağmen, 2985 sayılı kanun 2487 sayılı kanundan ciddi farklılıklar arz etmektedir. Bu fark her ne kadar kanun çerçeve bir kanun olsa da kanuna dayanılarak çıkarılan yönetmelikler daha önceki dönemden önemli noktalarda ayrılması noktasında ortaya çıkmaktadır. 2487 sayılı kanunun "adeta bir yönetmelik" şeklinde olduğu doğrultusunda yapılan eleştirilerin etkisiyle 2985 sayılı kanun ayrıntıları tamamen yönetmeliklere bırakmıştır. Onun için bu kanun dönemini sosyal konut açısından değerlendirmek için yönetmeliklere ve bu dönemde kanuna dayanılarak yapılan uygulamalara müracaat etmeden kavramak mümkün değildir. İlk olarak, 2985 sayılı kanunda hangi gelir gruplarının kredilendirmeden yararlanacağı net olarak belirtilmemiş, sosyal konut politikasının temel ilkelerinden biri gözardı edilmiştir. Diğer taraftan kanuna dayanılarak çıkarılan ilk yönetmelikte 100 metrekarelik konutların desteklenmesi ilkesinden de vazgeçildiği görülmektedir. Daha sonra yapılan bir düzenleme ile bu şart yeniden öncelik olarak benimsenmiştir. Aynı şekilde bu dönemde toplu konutların yanında bireysel konutların ve lüks konutlarında kredilendirilmesi uygulamaları 2487 sayılı kanunla getirilen sosyal konut politikası hedeflerinden uzaklaşılmasının bir göstergesi olarak anlaşılabilir.

Ancak kooperatiflerin herşeye rağmen desteklenmeye, en azından kanunun uygulandığı ilk dönemlerde, devam edilmesi kayda değer bir politika olarak gösterilmektedir.

Bu dönemde gerçekleştirilen, arsa sertifikası ve benzeri uygulamalar ise konut ve sosyal konut politikası ile ilgisi olmayan ve iktisadi politikaların desteklenmesi amacıyla gerçekleştirilen faaliyetler olarak kalmışlar ve uygulamalarında istenilen düzeyde bir başarı sağlanamamıştır.

2985 sayılı Toplu Konut Kanunu Döneminde sosyal konut politikası ilkelerinden genelinde bir uzaklaşma olduğunu belirttik. Bunun sonucu olarak da 2487 sayılı kanunla faaliyetleri ve sayıları ciddi biçimde artan kooperatiflerin 1987 yılından sonra gerekli desteği bulamamaları yüzünden ciddi sıkıntılara düştükleri görülmektedir. Ülkedeki iktisadi gelişmelerin de olumsuz etkileriyle, kooperatifler dahi dar ve sabit gelirli alan faaliyet alanı olmaktan çıkmış, kooperatifler kanalıyla konut sahibi olmak üst gelir gruplarının tekeline girmiştir. Bu süreçte Toplu Konut Fonu kaynaklarının konut dışı alanlara kaydırılmasının etkilerinden de söz etmek gerekir. Özellikle 1988 yılından itibaren Toplu Konut Fonundan kredilendirilen konut sayısı geçmişe göre dikkate değer bir oranda düşerken, fonun kaynakları GAP ve benzeri alanlara kaydırılmaya başlanmıştır.

Gerçi 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu'nun 1989 yılında çıkarılan uygulama yönetmeliğinde yeniden 100 metrekareden küçük konutlara kredi verilmesi ve benzeri sosyal konut politikasına uygun düzenlemeler getirildiyse de genelinde, sosyal konut politikasının ilkelerinden uzaklaşıldığı görülmektedir.

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı genelinde Sosyal Konut'un fazlaca dikkate alınmadığı bir belgedir. Kooperatiflerin arsa, kredi ve benzeri uygulamalarla özendirilmesi düşünülmüş ancak ayrıntılara girilmemiştir.

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı da bir nevi Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hedeflerine uygunluk göstermektedir. Ancak bu planda konut yüzölçümlerinin küçültülmesi istenmiştir. Yine ayrıca belediyelerin dar gelirli için kiralık konut üretimini sağlayacak düzenlemeleri yapması gerektiği kaydedilen planda, gecekonduları önlemek için kendi evini yapana yardım edilmesi gerektiği belirtilmiştir (15).

(14) 2985 Sayılı Toplu Konut Kanunu, R. G. 17.3.1984, sayı 18341.

(15) DPT, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994, Ankara, 1989, s. 316-317.

Kısaca Beş ve Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planları sosyal konutu ve sosyal konut üretimini fazla ciddiye almamışlardır.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrasında hemen hemen bütün ülkelerde konut sorunu oldukça önemli bir hale gelmiştir. Siyaseten ve iktisadi olarak gelişmiş batılı toplumlar konut sorununu uzun vadeli politikalarla çözmüşlerdir. Bu ülkelerin konut politikasında sosyal konut politikası ayrı ve önemli yer tutmuştur. Sosyal devlet olma ve sosyal devlet politikası izleme bu problemin çözümünde önemli bir yer işgal etmiştir.

Türkiyede İkinci Dünya Savaşı sonrasında ciddi bir konut problemi ile karşı karşıya kalmış, ancak zamanında, etkin bir konut ve kentleşme politikası izlenmediği için sorunun boyutları giderek artmış ve 1980'li yıllarda korkutucu boyutlara ulaşmıştır. Türkiye'de konut sorunu sadece konutla da sınırlı kalmamış ilgili bütün alanlarda tahrip edici etkileri de beraberinde getirmiştir. İstanbul, Ankara, İzmir, Adana gibi kentlerde gecekondu gibi büyüme başlamış ve bu kentlerde zaman zaman nüfusun yarısından fazlası gecekonduya yaşar hale gelmiştir. Bu büyüklükte gecekonduların var olduğu kentlerde kentsel hizmetlerin tamamı aksamaya başlamış ve ardından bazı toplumsal sorunlar da ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren uzun vadeli ve planlı bir konut politikası olmasına rağmen bazen sosyal konuta ilişkin politikalar üretilmeye başlandıysa da hemen hemen hiçbirinden olumlu sonuç alınmamış 1980'li yıllarda sorunun büyüklüğünden korkulduğu için kısmi de olsa bazı tedbirler geliştirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu dönemdeki politikalar da, bazen politik yanlışlar, bazen uygulamadaki aksaklıklarla istenilen verimi getirmemiştir. Sonuçta, halen ülkede büyük bir konut açığı bulunmaktadır. Bu açığın da kısa sürede kapatılmayacağı mevcut gidişattan çıkarılabilecek bir sonuçtur. Bu açıktan en fazla etkilenenler de toplumun dar ve sabit gelirli kesimleri olmaktadır. Konut kooperatifçiliği yoluyla bu kesimler konut sahibi yapılmaya çalışıldıysa da devletin yeterli desteği olmaması ve iktisadi şartlar dolayısıyla bu hedef de terk edilmek üzeredir. Konut devletin her alanda müdahale edeceği bir sorun olmamakla birlikte, iktisadi ve toplumsal bazı şartlar ve açığın boyutları dolayısıyla, düzenleyici, yol gösterici veya destekleyici olarak devlet müdahalesi olmadan çözülebilecek bir sorun da değildir. Özellikle sosyal devlet olmanın gereği olarak, vatandaşların en hayati ihtiyaçlarının karşılanmasında devletin fiilen, bir biçimde katkısı gerekmektedir. Bu katkı da sosyal konut politikası tedbirlerinin uygulanması biçiminde gerçekleştirilebilir. Bu birçok açıdan zorunluluktur. Dikkat edilirse konut sorunundan en fazla etkilenenler dar ve sabit gelirli kesimlerdir. Bu kesimin kendi imkanları ile lüks bir eve sahip olmaları hiç bir zaman mümkün değildir. Hatta bir çırpıda ev alabilecek birikime hiçbir zaman sahip olamayacaklardır. Devletin kredilendirme ve diğer yollarla bu kesimlere yönelik politika geliştirmesi gerekmektedir.

Devletin veya belediyelerin kiralık konut yaparak, konut ihtiyacı olanlara sunması da bir yol olarak düşünülebilir. Aynı şekilde sosyal güvenlik kuruluşlarının da en azından mensuplarını desteklemeleri mümkün olabilir.

Konut kooperatifleri ile ilgili yasaların yeniden gözden geçirilerek kooperatiflerin desteklenmesi sorunun hafiflemesinde bir yol olarak kullanılabilir.

AKÇAABAT İLÇESİ TARIM İŞLETMELERİNDE SERMAYE YAPISI

*Doç. Dr. Ahmet ÖZÇELİK
Mehmet BÖZOĞLU*

1. GİRİŞ

Türkiye tarım işletmelerinde verim düşüklüğünü ortaya koyan en önemli unsur yapısal meselelerdir. 4.066.000 adet tarım işletmesinde hala üretim faktörleri önem sıralarına göre belirtilirse başta tabiat ve işgücü gelmekte sermaye bunları izlemektedir.

Tarım işletmelerinde yeterli geliri temin edememe dolayısıyla tasarruf imkanının azlığı ve işletmelerin gelişmesini sağlayacak yatırımlara yeterince yer verilmemesi, modern girdi kullanımının, yeni teknolojilere yer verme imkanının azlığı, dikkat çekici bo-yutlardadır.

Türkiye'nin hangi bölgesinde olursa olsun tarım işletmelerinin sermaye yapıları incelendiğinde genellikle, sermayenin yetersiz ve dağılımının da dengesiz olduğu ortaya çıkmaktadır. % 82,3 ünün 100 dekarın altında arazi genişliğine sahip olduğu tarım işletmelerinin faaliyette bulunduğu ülkemizde, işletme arazilerinin en küçük olduğu yöremiz Karadeniz'dir. Bu durumun en önemli sebebi ise bölgedeki coğrafi şartlardır.

Küçük tarım işletmelerinin hakim olduğu Türkiye'de bu özelliğin en fazla belirginleştiği Karadeniz Bölgesinin bir yöresi olan Akçaabat'taki, özellikle tütün üreten, tarım işletmelerinde sermayenin durumunun ortaya konması, bu araştırmanın esas amacını oluşturmaktadır.

Araştırmada tesadüfi örnekleme ile belirlenen 107 tarım işletmesinden anket yoluyla elde edilen bilgiler kullanılmıştır.

Çalışmada girişten sonra literatür özeti ile materyal ve metod, onu takiben de araştırma bulguları ile sonuç kısımları yer almaktadır.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

Açıl, Samsun Merkez İlçesi Tütün İşletmelerinde yaptığı araştırmada işletmelerin sahip olduğu sermaye unsurlarını incelemiş ve toplam aktif sermayenin % 78,12'sini arazi sermayesinin oluşturduğunu tespit etmiştir (Açıl, 1953).

Keskiner, 1964 yılında Salihli bölgesi pamuk işletmelerinin ekonomik yapısını incelemiş ve her sermaye unsurunun toplam sermaye içerisindeki paylarını ayrı ayrı tespit etmiştir (Keskiner, 1966).

Erkuş, 1976-1977 üretim yılını kapsayan araştırmasında Ankara ili Yenimahalle ilçesinde kontrollü kredi uygulaması yapan tarım işletmelerindeki sermaye yapısını incelemiş ve aktif sermayenin % 75,01'ini arazi sermayesi, % 8,95'ini borçların meydana getirdiğini gözlemlemiştir(Erkuş, 1979).

Bülbül, Samsun-Bafra ilçesi tütün işletmelerinin ekonomik yapısıyla ilgili çalışmasında aktif sermayenin % 85,68'ini çiftlik sermayesi ve % 14,32'sini de işletme sermayesinin oluşturduğunu tespit etmiştir. Ayrıca çiftlik sermayesinin dekara düşen kıymetinin işletme büyüklüğü arttıkça azaldığını ve işletme sermayesinin ortalama kıymetinin işletme büyüklüğü ile arttığını belirlemiştir(Bülbül, 1979).

Turan, Bolu ili Gerede ilçesi tarım işletmelerini ekonomik yönden inceleyerek sermaye unsurlarını ayrı ayrı tespit etmiştir. Yapmış olduğu yüksek lisans araştırmasında toplam aktif sermayenin % 82,41'ini çiftlik, % 17,59'unu da işletme sermayesinin teşkil ettiğini ortaya koymuştur(Turan, 1990).

Cinemre, Akçakale bölgesinde yapmış olduğu doktora çalışmasında, işletmelerin sermaye yapısını inceleyerek aktif sermayenin % 93,01'inin çiftlik, % 6,09'unun da işletme sermayesinden oluştuğunu hesaplamıştır(Cinemre, 1990).

3. MATERYAL VE METOD

3.1. Materyal

Araştırmanın esas materyalini Akçaabat ilçesine bağlı, tarla tarımının yoğun olarak yapıldığı, köylerdeki tarım işletmelerinden anket yolu ile toplanan bilgiler oluşturmuştur. Bu bilgilere ek olarak bölge ve ülke çapında yapılan konuyla ilgili çeşitli araştırma ve inceleme sonuçları ile istatistik verilerinden de yararlanılmıştır.

Anket için kullanılan formların hazırlanmasında Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü Tarım İşletmeciliği Anabilim Dalı'na geliştirilen anket formları esas alınarak, araştırma amacına imkan verecek şekilde düzenlenmiştir. Anket, bizzat araştırmacılar tarafından yapılmış olup, 1991 üretim yılı verilerini içermektedir.

3.2. Metod

3.2.1. Örneklem safhasında kullanılan metod

Akçaabat ilçesini doğal şartlar, tarım tekniği ve coğrafi dağılım olarak temsil edebilecek 6 adet köy İlçe Tarım Müdürlüğü teknik elemanlarının da görüşleri alınarak, gayeli olarak seçilmiştir.

Bu altı köydeki 841 işletme popülasyonu oluşturmuştur. Bu işletmelerin 1990-1991 üretim yılındaki işletme arazisi genişlikleri bizzat işletme sahipleri ve köyü çok iyi tanıyan kişilerden elde edilerek hazırlanan listeler çerçeve tablosunu oluşturmuştur.

Çerçeve listesinde yer alan işletmelerin işletme arazisi genişliklerine göre dağılımını gösteren frekans dağılım tablosu düzenlendikten sonra, örneğe girecek işletme sayısı basit tesadüfi örneklem yönteminde göre aşağıdaki formülle tespit edilmiştir(Scheaffer, 1979).

$$n = N r^2 / (N-1) D + r^2$$

Formülde

N = Populasyondaki işletme sayısını,

r² = Populasyon varyansını,

$D = (E/t)^2 = r^2/n$. $(N-n/N-1)$ 'dir ve örnek ortalamalarının standart hatasının karesini, n = örnek hacmini ifade etmektedir.

Araştırmada % 90 güven sınırı öngörüldüğü için t değeri tablodan serbestlik derecesine göre % 10 hata payı ile bulunmuştur.

Yukarıda verilen formüle göre yapılan hesaplama sonucu örnek hacminin 107 olduğu belirlenmiştir. Ayrıca işletmelerin % 25'i kadar yedek işletmede tespit edilerek asille bulunmadığı durumlarda yedekleri ile anket yapılmıştır.

3.2.2. Verilerin analizinde kullanılan metod

Örneğe giren işletmelerde 7 Ekim-12 Kasım tarihleri arasında çiftçilerle karşılıklı görüşme suretiyle doldurulan anket formları gözden geçirilip, üzerinde gerekli hesaplamalar yapılmıştır. Anketlerdeki bilgiler döküm tablosuna geçirilmiş, daha sonra da bu dökümlerden ortalama değerler bulunmuş ve özet tablolar çıkarılmıştır.

İşletmelerde mevcut sermaye nevelerinin kıymet takdirinde;

- Toprak sermayesinin araştırma yöresindeki alım satım değeri esas alınmıştır.
- Arazi ıslahı sermayesi için yenilerde maliyet bedeli kullanılmış, eskilerde ise, yeniden inşaa bedeline göre yıpranma durumu gözönünde tutularak bir kıymetlendirme yapılmıştır.
- Bina sermayesi kıymet takdirinde, yeni inşaa edilen binalar için beyan edilen maliyet bedeli esas alınmış, eski binalar ise, halihazır durumları ve yıpranma süreleri dikkate alınarak yeniden inşaa bedeline göre değerlendirilmiştir.
- Bitki sermayesi için yeni tesislerde çıplak toprak kıymeti hariç, tesis masrafları üzerinden, tarla demirbaşı maliyet masrafları dikkate alınarak, meyvelik ağaçlar verim değeri ve işletmecinin takdiri de gözönünde tutularak meyvesiz ağaçlar ise yerindeki odun kıymeti üzerinden değerlendirilmiştir.
- Hayvan sermayesi kıymet takdiri, hayvanların yaş ve verim durumlarına göre yöredeki alım-satım fiyatları ve çiftçinin beyanı esas alınarak yapılmıştır.
- Alet - Makina sermayesi, yeni olanlarda satın alma bedeli, eskiler ise yarıyıllık durumlarına göre alım - satım değeri üzerinden kıymetlendirilmiştir.
- Malzeme - Mühimmat sermayesi kıymet takdiri, işletme dışından temin edilenler için satın alma bedeline göre yapılmış, işletmede üretilenler ise çiftlik avlusu fiyatlarıyla değerlendirilmiştir.
- İşletmelerin para mevcudu, alacakları ve borçları saptanırken, işletme reisinin beyanı esas alınmıştır.

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

4.1. İncelenen İşletmelerde Sermaye Unsurları

Üretim faktörlerinin tabiat ve iş unsurlarından sonra üçüncü ve önemli bir elemanı da sermayedir. Her işletmenin kurulması ve faaliyette bulunabilmesi için sermayeye ihtiyacı vardır. Bunun yanında gerekli sermayenin işletme bünyesinde en uygun oranlarda bulunması da önemli bir meseledir.

Akçaabat ilçesi tarım işletmelerinde de sermaye, tabiat ve iş unsurları yanında önemli bir yer almaktadır. Zira bir işletmenin muhtaç olduğu sermaye miktarı, o işletmenin faaliyet şekline, üretim kapasitesine ve bir de istihsal edilecek mahsulün meydana gelmesi ve satışa sunulması için gerekli zamanın uzunluk ve kısalığına bağlıdır(Efe, 1947).

İncelenen işletmelerde sermaye, ögeleri itibariyle incelenmiş ve bu çalışmada sermayenin fonksiyonlarına göre sınıflandırılışı esas alınmıştır(Köylü, 1963).

A. Aktif Sermaye

I. Arazi (Çiftlik) sermayesi

1. Toprak sermayesi
2. Arazi ıslahı (meliyasyon) sermayesi
3. Bina sermayesi
4. Bitki sermayesi
  - a) Meyve ağaçları sermayesi
  - b) Bağ sermayesi
  - c) Orman ağaçları sermayesi
  - d) Tarla sermayesi yahut tarla demirbaşı sermayesi
5. Av ve balık sermayesi

II. Müstecir (kiracı) sermayesi

1. Sabit işletme sermayesi (demirbaş sermayesi)
  - a) Hayvan sermayesi yahut canlı demirbaş
  - b) Alet ve makina sermayesi yahut ölü demirbaş
2. Döner işletme sermayesi
  - a) Malzeme ve mühimmat sermayesi
  - b) Para mevcudu

B- Pasif Sermaye

I. Yabancı Sermaye (borçlar)

1. Arazi karşılığı ipotek borçlar
2. Banka ve kooperatif borçları
3. Adi borçlar
4. Cari borçlar (ödenmemiş fatura, ana ve babaya bakım borcu, faizler v.b.).
5. İndi borçlar (ortakçılık ve kiracılık dolayısıyla işletmeye yatırılan sermaye karşılığı)

II. Öz Sermaye

Sermaye hakkında verilen bu genel bilgidен sonra, sermayenin fonksiyonlarına göre taksimini esas olarak ele alınan tarım işletmelerindeki sermaye unsurları önce kendi içinde daha sonra genel olarak değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

4.1.1 Aktif Sermaye

Arazi sermayesi, ekseriyetle toprağa bağlı bulunan çiftlik ve işletme sermayelerinden meydana gelmektedir.

4.1.1.1 Çiftlik Sermayesi

Çiftlik sermayesi bölümüne toprak, arazi ıslahı, bina ve bitki sermayesi girmektedir.

4.1.1.1.1. Toprak Sermayesi

Genellikle tarım işletmelerinde en önemli sermayeyi toprak sermayesi teşkil etmektedir. Bu sermaye, doğrudan doğruya üzerinde çalışılan ve kuruluş yerini teşkil eden ve toprak arazi parçalarını ve işletmenin haklarını (su kaynakları ve bunlardan yararlanma ile mer'adan faydalanma, balık tutma v.b.) ihtiva eder.

Toprak sermayesi, mülk arazi ile kiraya ve ortağa verilen arazilerin kıymetleri toplamından oluşmaktadır. Çiftlik sermayesi içinde miktar ve oran itibarıyla en önemli unsur toprak sermayesi oluşturmaktadır.

Toprak sermayesinin işletmeler ortalamasındaki miktarı 100.063.549 TL'dir. Toprak sermayesinin % 98,88'i öz mülk, % 1,12'si de kiraya verilen arazi kıymetinden oluşmaktadır. Toprak sermayesi içinde en büyük paya % 72,02 ile kuru tarla arazisi sahiptir. Toprak sermayesini oluşturan diğer unsurları büyükten küçüğe doğru oranlarıyla sıralayacak olursak; bahçe arazisi % 14,19, çayır-mer'a arazisi % 9,12, orman arazisi % 4,16 ve sebze arazisi % 0,51 paya sahiptir (Tablo 4.1).

Tablo 4.1. Toprak Sermayesi

Arazi Nevileri	Öz Mülk Kıymeti (1)	Kiraya Verilen Arazi Kıymeti (TL) (2)	Toprak Sermayesi (TL) (1+2)	Oran (%)
Tarla Arazisi (Kuru)	70.943.925	1.121.495	72.065.420	72,02
Bahçe Arazisi	14.200.934	-	14.200.934	14,19
Sebze Arazisi	514.018	-	514.018	0,51
Orman Arazisi	4.161.682	-	4.161.682	4,16
Çayır-Mera Arazisi	9.121.495	-	9.121.495	9,12
TOPLAM	98.942.054	1.121.495	100.063.549	100,00

4.1.1.1.2. Arazi Islahı Sermayesi

Toprağın verim yeteneği, sermaye veya işin katılmasıyla önemli şekilde yükseltilebilir. Bu işe, arazi veya toprak ıslahı denilmektedir. Arazi ıslahı sermayesini su havuzu, duvar, çit, tesviye ve taş ayıklama unsurlarından meydana gelmektedir.

Arazi ıslahı sermayesinin işletmeler ortalamasındaki miktarı 9.826.165 TL'dir. Arazi ıslahı sermayesinin % 72,19'unu oluşturan su havuzu en büyük paya sahip bulunmaktadır. Bundan sonra duvar % 13,98, tesviye % 5,96, çit % 5,96 ve % 1,91 lik bir oranla taş ayıklama yer almaktadır.

Tablo 4.2. Arazi Islahı Sermayesi

Sermaye Nevileri	Miktar (TL)	Oran (%)
Su Havuzu	7.093.457	72,19
Duvar	1.373.831	13,98
Çit	585.981	5,96
Tesviye	585.981	5,96
Taş Ayıklama	186.915	1,91
TOPLAM	9.826.165	100,00

4.1.1.1.3. Bina Sermayesi

Bina sermayesi kendiliğinden üretken olmayıp, ancak tarım işletmelerindeki insanların ve ürünlerle, canlı ve cansız demirbaşın muhafazasına yardım ederek faydalı olmaktadır.

Bina sermayesi konut, ahır, samanlık, tütün damı, seren ve diğer olarak belirtilen çeten, kümes, patates ve mısır ambarlarından oluşmaktadır.

Bina sermayesinin işletmeler ortalamasındaki miktarı 96.625.651 TL'dir. Bina sermayesi için de en önemli payı % 59,49 ile konut oluşturmaktadır. Konutların miktar ve oran olarak bu kadar yüksek bir değerde olması çoğunun yeni ve betonarme evsafında olması ile açıklanabilir. Bina sermayesini oluşturan diğer unsurlar sırasıyla; tütün damı % 21,83, ahır % 9,52, seren % 5, samanlık % 3,68, diğer olarak belirtilen çeten, kümes, patates ve mısır ambarı % 0,48 paya sahiptir (Tablo 4.3). Tütün damının, kestane ağacı gibi değeri yüksek olan ahşap malzemelerden yapılmış olması, bina sermayesi içindeki oranını yükseltmektedir.

Tablo 4.3. Bina Sermayesi

Bina Nevii	Miktar (TL)	Oran (%)
Konut	57.485.981	59,49
Ahır	9.205.607	9,52
Samanlık	3.560.747	3,68
Tütün Damı	21.093.457	21,83
Seren	4.831.775	5,00
Diğer(x)	448.084	0,48
TOPLAM	96.625.651	100,00

(x) Diğer olarak belirtilen bina nevi'leri çeten, kümes, patates ve mısır ambarından ibarettir.

4.1.1.1.4. Bitki Sermayesi

Arazi sermayesi içerisinde şimdiye kadar gördüğümüz sermaye gruplarının aksine bitki sermayesi kendiliğinden üretken ve canlıdır.

Üretimi yapılan ve toprağa bağlı olan bütün bitkiler, bitki sermayesini oluşturmaktadır. Bu sermaye grubunun en önemli özelliği yaşama kudretine sahip olması ve canlılığını kaybetmesidir. İncelenen işletmelerde bitki sermayesini meyvalı, meyvasız ağaçlar ile tarla demirbaşının oluşturduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4.4. Bitki Sermayesi

Sermaye Nev'i	Miktar (TL)	Oran (%)
Meyva Ağaçları Sermayesi	2.325.233	92,87
Meyvasız Ağaçları Sermayesi	176.635	7,05
Tarla Demirbaşı Sermayesi	1.870	0,80
TOPLAM	2.503.738	100,00

İşletmeler ortalamasındaki bitki sermayesinin miktarı 2.503.738 TL'dir. Bunun büyük bir kısmını (% 92,87'sini) meyve ağaçları sermayesi teşkil etmektedir. Meyvasız ağaçların oranı % 7,05 ve tarla demirbaşı % 0,08'lik bir paya sahiptir (Tablo 4.4.). Araştırma bölgesindeki fındık dikim alanları nedeniyle bitki sermayesi içinde meyva ağaçları sermayesinin oranı yüksektir. Tarla demirbaşının çok düşük düzeyde olması ise, anket döneminin sonbaharın sonuna rastlaması ve bu dönemde tarla demirbaş seviyesinin ok az olmasına bağlıdır.

4.1.1.2. Müstecir Sermayesi

Tarım işletmesinin esasını teşkil eden arazi sermayesini faal bir şekilde sokabilmek ve faydalı duruma getirebilmek için müstecir (kiracı) sermayesinin işletme bünyesinde bulunması gereklidir.

Müstecir sermayesi adı altında Akçaabat ilçesi tarım işletmelerindeki sabit işletme sermayesi ve döner işletme sermayesi ele alınmıştır.

4.1.1.2.1. Sabit İşletme Sermayesi

Sabit işletme sermayesini hayvan sermayesinden oluşan canlı demirbaş ile alet ve makina sermayesinden oluşan ölü demirbaş meydana getirmektedir.

4.1.1.2.1.1. Hayvan Sermayesi

Genel olarak tarım işletmelerinin ekonomik faaliyeti için gerekli olan hayvan sermayesini, işletmelerde bulundurulmuş bütün canlı hayvanlar teşkil etmektedir. Bu sermayenin üretimi ve kendiliğinden üretimi bulunması, onun özel karakterini teşkil etmektedir.

Yapılan araştırmada, hayvan sermayesi, büyükbaş hayvanlar, küçükbaş hayvanlar, kümes hayvanları, arı ve köpek gibi unsurlara ayrılarak incelenmiştir.

Tablo 4.5: Hayvan Sermayesi

Sermaye Nev'i	Miktar (TL)	Oran (%)
Büyükbaş Hayvan	3.368.691	89,84
Küçükbaş Hayvanlar	7.477	0,2
Kümes Hayvanları	78.336	2,09
Arı	270.093	7,20
Köpek	25.233	0,67
TOPLAM	3.749.830	100,00

Hayvan sermayesinin işletmeler ortalamasına düşen miktarı 3.749.830 TL'dir. Bu sermayenin en büyük unsurunu oluşturan büyükbaş hayvanların oranı % 89,84 gibi yüksek bir düzeydedir. Araştırma bölgesinde her geçen yıl yaygınlaşan arıcılık % 7,20'lik pay ile ikinci sırayı almaktadır. İncelenen işletmelerde, aile tavukçuluğu şeklinde yapılan kümes hayvanlarının oranı % 2,09'dur. Genelde tarım işletmelerinin korunmasında kullanılan köpek varlığının oranı % 0,67 ve küçükbaş hayvan varlığı % 0,2'dir (Tablo 4.5.).

4.1.1.2.1.2. Alet-Makina Sermayesi

Alet ve makina sermayesi kendiliğinden üretimi olmayıp, tarım işletmelerinde, tarımsal üretimde kullanılan her çeşit alet ve makineler, bu sermaye grubunu teşkil etmektedir.

İncelenen tarım işletmelerindeki alet ve makina sermayesi çok düşüktür. Buna neden

olarak arazilerin eğim durumu, toprak yapısı ve arazi genişliklerine ait özelliklerin mekanizasyona imkan vermemesi gösterilebilir. Toprak işleme, çapalama, ekim, dikim, bakım, tütün kırma, dizme, kurutma, denk yapma ve diğer ürünlerle ilgili hasat işlemleri hep yardımcı el aletleri ile başarılmaktadır.

Tablo 4.6. Alet ve Makina Sermayesi

Sermaye Nev'i	Miktar (TL)	Oran (%)
İlaçlama Makinası	189.719	24,20
Motopomp	181.308	23,13
Bel	236.542	30,18
Kazma	85.186	10,87
Çapa	91.074	11,62
TOPLAM	783.829	100,00

Alet ve makina sermayesinin işletmeler ortalamasındaki miktarı 783.829 TL'dir. Alet ve makina sermayesini oluşturan unsurları önem sırasına göre; bel (% 30,18), ilaçlama makinası (% 24,20), motopomp (% 23,13), çapa (% 11,62) ve kazma (% 10,87) şeklinde sıralayabiliriz (Tablo 4.6).

4.1.1.2.2. Döner İşletme Sermayesi

Döner işletme sermayesini malzeme ve mühimmat sermayesi ile para sermayesi meydana getirmektedir.

4.1.1.2.2.1. Malzeme-Mühimmat Sermayesi

Malzeme-mühimmat sermayesi, işletme ambarında bulunan tohumluk, gübre ve yem ile gıda, ısıtma, aydınlatma, temizlik maddeleri ve satılmak üzere ayrılan ürünlerin kıymetleri toplamından oluşmaktadır.

İncelenen işletmelerdeki malzeme ve mühimmat sermayesinin işletmeler ortalamasındaki miktarı 13.550.039 TL'dir. Bu sermayeyi oluşturan en önemli unsur % 81,97'lik payla pazarda satılacak ürünlerdir. Bu oranın yüksek olmasına anket zamanında tütün ve fındık ürünlerinin henüz satılmamış ve ambarda bulunmaları neden teşkil etmektedir. Yakacak % 8,74'lük oran ile ikinci ve hayvan yemi % 5,25'lik oran ile üçüncü sırada bulunmaktadır. Malzeme-mühimmat sermayesini oluşturan diğer sermaye unsurları büyüklük oranlarına göre, yiyecek maddeleri (% 1,70), gübre (% 0,72) ile aydınlatma ve temizlik maddeleri % 0,02) şeklindedir (Tablo 4.7).

Tablo 4.7. Malzeme-Mühimmat Sermayesi

Sermaye Nev'i	Miktar (TL)	Oran (%)
Tohumluk	217.504	1,60
Hayvan Yemi	712.009	5,25
Gübre	98.341	0,72
Yakacak	1.184.345	8,74
Aydınlatma ve Temizlik	196	0,02
Yiyecek	230.649	1,70
Pazarda Satılacak Ürünler	11.106.995	81,97
TOPLAM	13.550.039	100,00

4.1.1.2.2.2. Para Sermayesi

İşletmelerin mevcut para miktarı ile alacakları toplamından oluşan para sermayesi, işletme sermayesi içinde en hareketli olanı, diğer bir deyimle likiditesi en yüksek olanıdır. İşletmede faaliyetin devamı üzerine çok etkili olan bu sermayenin, gereği kadar bulunması, işletmenin başarı ile çalışabilmesi için şarttır.

İncelenen işletmelerdeki ortalama para sermayesi miktarı 214.485 TL'dir ve bunun tamamını kişilerden alacaklar oluşturmaktadır (Tablo 4.8).

Tablo 4.8. Para Sermayesi

Para Mevcudu ve Alacaklar Nev'i	Miktar (TL)	Oran (%)
Kişilerden	214.485	100,00
Banka ve Kooperatiflerden	-	-
TOPLAM	214.485	100,00

4.1.2. Pasif Sermaye

Pasif sermaye, işletmenin tüm borçlarını ihtiva etmekle beraber, gerektiğinde işletme içerisinde aktif sermaye gibi bütün üretim işlerine doğrudan doğruya karışmakta ve önemli bir rol oynamaktadır.

Araştırmaya konu olan işletmelerin pasif sermayesini, işletmede kullanılan yabancı sermaye ile öz sermaye meydana getirmektedir.

4.1.2.1. Yabancı Sermaye

İncelenen işletmelerde yabancı sermayeyi kişilere, banka ve kooperatiflere yapılmış olan adi borçlar ile kiraya tutulan arazi kıymeti meydana getirmektedir.

4.1.2.1.1. Borçlar

İşletmelerin yapmış olduğu borçların işletmeler ortalamasına göre miktarı 1.738.316 TL'dir. Bunun büyük bir kısmını (% 78,49'unu) banka ve kooperatiflerden alınan borçlar teşkil ederken, geriye kalan (% 21,51'ini) ise kişilere olan borçlar oluşturmaktadır (Tablo 4.9.).

Tablo 4.9. Borçlar

Borçlu Olunan Kişiler	Miktar (TL)	Oran (%)
Kişilere	373.831	21,51
Banka ve Kooperatiflere	1.364.485	78,49
TOPLAM	1.738.316	100,00

İşletmelerin yapmış olduğu borçların tamamına yakını üretim yılı başında veya üretim periyodunda temin edilen malzeme ve mühimmatlar için kullanılmıştır. Banka ve ko-

operatiflerden temin edilen kredilerin tamamı kısa vadeli krediler olup, vadeleri 6-12 ay arasında değişmekte ve uygulanan faiz oranları % 35 ile % 46 arasında bulunmaktadır.

4.1.2.2. Öz Sermaye

İncelenen işletmelerde öz sermaye, aktif sermayeden borçların düşülmesi suretiyle bulunmuştur (Tablo-4.10) dan da izlenebileceği gibi, öz sermayenin işletme başına düşen ortalama miktarı, 225.578.970 TL'dir.

Tablo 4.10. İncelenen İşletmelerde Sermaye Nev'ileri ve Oranları

Sermaye Nev'ileri	Miktar (TL)	Aktif Sermayeye Oranı (%)
1. Çiftlik Sermayesi		
Toprak Sermayesi	100.063.549	44,02
Arazi Islahı Sermayesi	9.826.165	4,32
Bina Sermayesi	96.625.651	42,51
Bitki Sermayesi	2.503.738	1,10
Çiftlik Sermayesi Toplam	209.019.103	91,95
2. İşletme Sermayesi		
Hayvan Sermayesi	3.749.830	1,65
Alet-Makine Sermayesi	783.829	0,35
Malzeme-Mühimmat Sermayesi	13.550.039	5,96
Para Sermayesi	214.485	0,09
İşletme Sermayesi Toplamı	18.298.183	8,05
Aktif Sermaye	227.317.286	100,00
1. Yabancı Sermaye		
Borçlar	1.738.316	0,76
2. Öz Sermaye	225.578.970	99,24
Pasif Sermaye	227.317.286	100,00

4.2. Sermaye Unsurlarının Mukayesesi

İncelenen işletmelerde gerek miktar ve gerekse oran itibarıyla aktif sermayenin en önemli bölümünü çiftlik sermayesi oluşturmaktadır. Nitekim işletmeler ortalamasına göre 209.019.103 TL olan çiftlik sermayesinin aktif sermaye içindeki oranı % 91,95 gibi çok yüksektir. Çiftlik sermayesinin aktif sermaye içinde bu denli yüksek bir orana sahip bulunmasının başlıca nedeni olarak, araştırma alanında arazi kıymetlerinin çok yüksek oluşu, bina sermayesini oluşturan unsurların çoğunun yeni ve betonarme esvafında olması ile diğer sermaye unsurlarının yeterli düzeyde bulunmayışı gösterilebilir. Çiftlik sermayesinin aktif sermaye içerisindeki oranı Bafra tütün işletmelerinde % 85,68 (Bül-bül, 1979) Samsun tütün işletmelerinde % 79 (Açıl, 1956), Giresun fındık işletmelerinde % 89 (Açıl 1956) ve Türkiye küçük tarım işletmelerinde bulunan % 62,4 (Köylü, 1963) oranından yüksektir.

İşleme arazisinin dekarına düşen ortalama çiftlik sermayesi miktarı 26.558.971 TL'dir (Tablo 4.10).

Çiftlik sermayesi içinde miktar ve oran itibarıyla en önemli unsurlardan birini toprak

sermayesi oluşturmaktadır. Toprak sermayesinin işletmeler ortalamasındaki miktarı 100.063.549 TL'dir. Toprak sermayesinin aktif sermaye içindeki oranı ise % 44,02'dir (Tablo 4.10). Bu oran Bafra Tütün İşletmelerinde bulunan % 65,05 (Bülbül, 1979), Samsun Tütün İşletmelerinde bulunan % 48,74 (Açıl, 1956), Karadeniz ortalaması olan % 72,1'dir ve ülke ortalaması olan % 46,6 (Köylü, 1963) oranından biraz düşüktür. Oysa, işletmelerin rantabl bir şekilde çalışabilmesi için gerekli olan toprak sermayesi (% 25) oranından çok yüksektir (Açıl, 1984). Toprak sermayesi oranının bu denli yüksek olmasına, işletme arazi genişliklerinin çok küçük ve yoğun bir nüfus baskısı altında bulunması nedeniyle arazi kıymetlerinin çok yüksek ve aktif sermayeyi oluşturan diğer unsurları yeterli düzeyde bulunmayışı etki etmektedir. İşletme arazisinin dekarına düşen ortalama toprak sermayesi 12.714.555 TL'dir (Tablo 4.11).

Çiftlik sermayesi içinde miktar ve oran bakımından en önemli ikinci unsur bina sermayesi olup işletmeler ortalamasındaki miktarı 96.625.651 TL, aktif sermaye içindeki oranı ise % 42,51'dir (Tablo 4.10). Bu oran Bafra tütün işletmelerinde tespit edilen % 18,65 (Bülbül, 1979), Samsun Tütün İşletmelerinde bulunan % 220 (Açıl, 1956), Giresun Fındık İşletmelerinde bulunan % 10,2 (Açıl, 1963) oranı ile ülkemiz küçük tarım işletmeleri ortalamasına göre saptanandan (% 14,1) (Köylü, 1963) ve rantabl çalışabilmek için gerekli olandan (% 25) çok yüksektir (Açıl, 1984). Aktif sermaye içerisinde bina sermayesinin miktarı ve oranının yüksek olması daha öncede açıklandığı gibi konutların ekserisinin yeni ve betonarme özellikle olmasının yanında tütün damlarının kestane gibi sağlam ve çok değerli ahşap malzemeden inşa edilmelerinden kaynaklanmaktadır. İşletme arazisinin dekarına düşen ortalama bina sermayesi ise 12.277.719 TL'dir (Tablo 4.11).

Çiftlik sermayesi içinde miktar ve oran bakımından üçüncü sırayı alan arazi ıslahı sermayesinin işletmeler ortalamasındaki miktarı 9.826.165 TL, aktif içindeki oranı ise % 4,32'dir (Tablo 4.10). Bu oran Bafra Tütün İşletmelerinde % 0,3 (Bülbül, 1979), Samsun tütün işletmelerinde % 0,2 (Açıl, 1956), Giresun fındık işletmelerinde % 0,1 (Açıl, 1963) ve Karadeniz Bölgesindeki küçük tarım işletmelerinde tespit edilen ortalama % 3,7 ile ülke ortalaması olan % 1,7'den büyüktür (Köylü, 1963). Bu durum, işletmelerin toprak verimliliğine olumlu etki yapan arazi ıslahı sermayesine gereken önemi verdiklerini gösterir. Nitekim, işletmeler ortalamasında, işletme arazisinin dekarına 1.248.560 TL'lik arazi ıslahı sermayesi düşmektedir (Tablo 4.11).

Çiftlik sermayesi içinde miktar ve oran bakımından en son sırayı alan bitki sermayesinin işletme başına düşen ortalama kıymeti 2.503.738 TL. olup, bunun da aktif sermaye içindeki oranı % 1,10'dur (Tablo 4.10). İşletmeler ortalamasında işletme arazisinin dekarına düşen bitki sermayesi miktarı ise 318.137 TL'dir (Tablo 4.11).

Aktif sermaye içinde, çiftlik sermayesini verimli hale getiren işletme sermayesinin işletmeler ortalamasındaki kıymeti 18.298.183 TL, aktif içerisindeki oranı ise % 8,05'dir (Tablo 4.10). İşletme sermayesinin bu oranı, Bafra Tütün İşletmelerinde bulunan % 14,32 (Bülbül, 1979), Samsun Tütün İşletmelerinde % 20,83 (Açıl, 1956), Giresun Fındık İşletmelerinde % 11, Karadeniz bölgesindeki tarım işletmelerinde bulunan % 13,2 ve bölgeler ortalaması olan % 37,6 (Köylü, 1963) dan küçüktür. Bu durum incelenen işletmelerin sahip olduğu işletme sermayesinin bölge ve ülke düzeyine göre çok düşük bir oranda olduğunu göstermektedir. İşletme sermayesi oranının, çiftlik sermayesi oranına göre çok düşük olması, işletmelerin arzu edildiği ölçüde başarılı olmalarını engellemektedir. İşletme arazisinin dekarına düşen işletme sermayesi miktarı 2.325.055 TL'dir (Tablo 4.11).

İşletme sermayesi içinde gerek miktar gerekse oran bakımından en önemli yeri alan malzeme ve mühimmat sermayesinin kıymeti ortalama 13.550.039 TL, aktif içerisindeki oranı % 5,96'dır (Tablo 4.10). Malzeme-mühimmat sermayesinin tespit edilen bu oranı Samsun Tütün İşletmelerinde bulunan 7,30(Açıl, 1956) oranından düşük, Bafra Tü-

tütün İşletmelerinde bulunan % 0,95(Bülbül, 1979), Giresun Fındık İşletmelerinde bulunan % 3,8(Açıl, 1963) ve Karadeniz bölgesi ve ülke düzeyindeki küçük tarım işletmelerinde tespit edilen % 17 ile % 2,7(Köylü, 1963) oranlarından yüksektir. Bu durum incelenen tarım işletmelerindeki malzeme-mühimmat sermayesi oranının bölge ve ülke düzeyine göre çok yüksek olduğunu fakat normal bir işletmede bulunması gerekenden çok düşük nisbette bulunduğunu göstermektedir. Malzeme ve mühimmat sermayesinin bölge ve ülke düzeyine göre yüksek bir oranda bulunmasını, araştırma zamanının hemen üretim dönemi sonuna rastlaması ve satılacak ürünlerin ambarda gözükmeleri ile açıklayabiliriz. İşletme arazisinin dekarına düşen malzeme-mühimmat sermayesi miktarı 1.721.733 TL'dir (Tablo 4.11).

İşletme sermayesi içerisinde miktar ve oran itibariyle ikinci sırayı alan hayvan sermayesinin kıymeti 3.749.830 TL. ve bunun aktif içerisindeki oranı % 1,65'dir (Tablo 4.10). Bu oran Samsun tütün işletmelerinde % 9,36 (Açıl, 1956), Bafra tütün işletmelerinde % 3,31(Bülbül, 1979), Giresun Fındık İşletmelerinde % 2,8, bölge ortalaması ve ülke ortalaması sırasıyla % 5,1 ve % 12,3 (Köylü, 1963) olarak tespit edilmiştir. Bu oranlar, incelenen işletmelerdeki hayvan sermayesinin bölge ve özellikle de ülke ortalaması nisbetinin çok altında olduğunu gözönüne sermektedir. Araştırma yöresindeki hayvan sermayesinin az olmasına neden olarak, pazara yönelik üretimi yapılan tütün ekim alanlarının sahil ve orta kesimlerde geniş oranda yer almasını gösterebiliriz. Ayrıca, incelenen işletmelerdeki hayvan sermayesi normal bir tarım işletmesinin rantabl çalışabilmesi için gerekli olandan da çok düşük düzeydedir. İşletme arazisinin dekarına düşen hayvan sermayesi ise 476.472 TL'dir (Tablo 4.11).

İşletme sermayesi içerisinde miktar ve oran olarak üçüncü sırayı alan alet-makina sermayesinin kıymeti 783.829 TL olup, aktif sermaye içerisindeki oranı % 0,35'dir (Tablo 4.10). Alet-makina sermayesinin Bafra tütün işletmelerindeki aktif içindeki oranı % 8,35 (Bülbül, 1979), Samsun tütün işletmelerinde % 2,79 (Açıl, 1956) Giresun fındık işletmelerinde % 0,3 (Açıl, 1963) bölge ortalamasında % 1,3 ve ülke genelinde % 6 (Köylü, 1963)'dir. Buna ilaveten normal bir işletmede bulunması gereken oran ise % 10'dur (Açıl, 1984). Bu oranlar, incelenen tarım işletmelerinin sahip olduğu alet-makina sermayesi nisbetinin bölge, ülke ve olması gereken oranların çok altında bulunduğunu göstermektedir. Bunu topoğrafya, toprak yapısı, işletme genişliklerinin ve yetiştirilen ürün paterninin tarımsal mekanizasyona müsaade etmemesi sebebiyle alet-makina varlığının sadece basit el aletlerinden meydana gelmesi ile açıklayabiliriz. İncelenen işletmelerde işletme arazisinin dekarına düşen alet-makina sermayesi miktarı 99.597 TL'dir (Tablo 4.11).

İşletme sermayesi içerisinde gerek miktar gerekse oran olarak en düşük seviyede bulunan para sermayesinin kıymeti 214.485 TL ve aktif içerisindeki oranı % 0,09'dur (Tablo 4.10) Bu oran, Bafra tütün işletmelerinde bulunan % 1,71(Bülbül, 1979) Samsun Tütün İşletmelerinde bulunan % 1,38 (Açıl, 1956) Giresun fındık işletmelerinde bulunan % 4,1, Karadeniz bölgesi küçük tarım işletmelerinde tespit edilen % 1,7 ile ülke düzeyinde tespit edilen % 5,3 (Köylü, 1963) ve normal olarak bulunması gereken % 5 (Açıl, 1984) oranından çok düşüktür. Para sermayesinin bu derece düşük bir nisbete sahip olması anket zamanının henüz üretilen ürünün satılmamış olması nedeniyle üreticinin elinde nakit parası bulunmaması ile açıklanabilir. Para sermayesinin işletme arazisinin dekarına düşen miktarı ise 27.253 TL'dir (Tablo 4.11).

Aktif sermayenin toplam kıymeti, işletmeler ortalamasında 227.317.286 TL'dir. Bu kıymetin % 91,95'ini çiftlik sermayesi, % 8,05'ini ise işletme sermayesi oluşturmaktadır (Tablo 4.10). Çiftlik ve işletme sermayesi arasındaki bu dengesizlik, daha çok araştırma alanında toprak kıymetinin fazla ve bina varlığının yüksek bir düzeyde bulunuşundan ileri gelmektedir. Tablo 4.10'dan, toprak ve bitki sermayesinin aktif sermaye içindeki oranının normal bir işletmede bulunması gerekenden çok yüksek olması yanında, bitki,

hayvan, alet-makina, malzeme-mühimmat ve para sermayesi oranlarının da çok düşük düzeyde bulunduğu görülmektedir. Aktif sermayenin bu dağılım oranı, işletme başarısını olumsuz yönde etkileyen bir durum olarak nitelendirilmektedir (Aksöz, 1972). Aktif sermayenin işletme arazisinin dekarına düşen kıymeti 28.884.026 TL'dir (Tablo 4.10).

İncelenen işletmelerde işletme başına düşen ortalama borç miktarı 1.738.316 TL'dir. Bu borcun % 78,49'u banka ve kooperatiflere, geri kalan % 21,51'i ise şahıslardır. İşletme başına düşen borç miktarının aktif sermaye içindeki oranı % 0,76'dır (Tablo 4.10). İncelenen işletmelerde fazla borçlanma durumu olmayıp işletme arazisinin dekarına düşen borç miktarı 220.879 TL'dir (Tablo 4.11).

İncelenen işletmelerde öz sermaye; aktif sermayeden borçların düşürülmesi suretiyle bulunmuştur. Tablo 4.10'dan da görülebileceği gibi öz sermayenin işletme başına düşen ortalama miktarı 225.578.970 TL olup aktif sermayeye oranı % 99,24'dür. İşletme arazisinin dekarına düşen öz sermaye miktarı ise, 28.627.522 TL'dir (Tablo 4.11).

Tablo 4.11. İncelenen İşletmelerde İşletme Arazisinin Dekarına Düşen Sermaye Miktarı (TL/Dk)

Sermaye Nev'ileri	Miktar (TL)	Oran (%)
1. Çiftlik Sermayesi		
Toprak Sermayesi	12.714.555	44,02
Arazi Islahı Sermayesi	1.248.560	4,32
Bina Sermayesi	12.277.719	42,51
Bitki Sermayesi	318.137	1,10
Çiftlik Sermayesi Toplam	26.558.971	91,95
2. İşletme Sermayesi		
Hayvan Sermayesi	476.472	1,65
Alet-Makine Sermayesi	99.597	0,35
Malzeme-Mühimmat Sermayesi	1.721.733	5,96
Para Sermayesi	27.253	0,09
İşletme Sermayesi Toplamı	2.325.055	8,05
Aktif Sermaye	28.884.026	100,00
1. Yabancı Sermaye		
Borçlar	220.879	0,76
2. Öz Sermaye	28.663.147	99,24
Pasif Sermaye	28.884.026	100,00

5. SONUÇ

Araştırmada, Trabzon ili Akçaabat ilçesinde tesadüfi örnekleme ile seçilen 107 tarım işletmesinden anket yapılarak toplanan bilgiler değerlendirilmiştir.

Çalışmada, incelenen tarım işletmelerinin sermaye durumlarının, fonksiyonel ayırma göre belirlenmesi, sermayenin yeterliliği ile dağılımının dengeli olup olmadığını araştırmak amaç edilmiştir.

İncelenen işletmelerde, aktif sermayenin % 91,95'ini çiftlik sermayesi oluştururken, işletme sermayesinin oranı % 8,05 düzeyindedir. Aktif sermaye içerisinde toprak sermayesi (% 44,02) en büyük payı alırken onu bina sermayesi (% 42,51), malzeme-mühimmat sermayesi (% 5,96), arazi ıslahı sermayesi (% 4,32), hayvan sermayesi (% 1,65), bitki sermayesi (% 1,10), alet-makina sermayesi, (% 0,35), para sermayesi (% 0,09) izlemektedir.

İşletmelerdeki toplam sermaye içinde yabancı sermaye % 0,76 oranında bulunurken, sermayenin % 99,24'ünü öz sermaye oluşturmaktadır.

Etüd edilen, işletmelerde sermaye yetersizliği görülürken, sermayenin dağılımında da rasyonel bir işletmeciliğin gerektirdiğine göre dengesizlik bulunduğu ifade edilebilir. Bu yapı içerisinde işletmelerdeki yabancı sermayenin azlığı, işletmelerin sermaye noksanlarını tamamlamak için yeterli kaynağa sahip olmadıkları şeklinde değerlendirilebilir.

Bitkisel üretim, hayvansal üretim ve mamüleciliği birlikte yapan bir tarım işletmesinde rasyonel faaliyette bulunabilmek için toprak, bina ve hayvan sermayelerinin % 25'er, alet makina ile malzeme ve mühimmat sermayesinin % 10'ar, para mevcudunun ise % 5 oranında bulunması gerekmektedir. Buna göre incelenen tarım işletmelerinde toprak ile bina sermayelerinin belirtilen oranların çok üzerinde, hayvan, alet-makina, malzeme ve mühimmat sermayesi ile para mevcudunun ise çok altında buldukları tespit edilmiştir.

Ülke genelinde, tarım işletmelerinin sermayeleri içerisinde toprak sermayesinin payının yüksekliği görülen bir durumdur. Bina sermayesi incelenen işletmelerdeki binaların yeni oluşu, tütün damlarının pahalı malzeme ile inşa edilmesine bağlanabilir. Yöre şartlarının faaliyetlerde tarımsal araç ve gereçlerin yaygın olarak kullanımına imkan vermemesi, işletmelerde tütün gibi yoğun işgücü talebi olan faaliyetlere yer verilmesi, yöredeki coğrafi koşullar sebebiyle hayvancılığın yaygın olmaması, anket zamanında henüz tütünün satılmamış olması, alet-makina, hayvan ve para mevcudunun azlığının başlıca nedenleridir.

Araştırmanın yürütüldüğü tarım işletmelerinde sermaye yetersizliğini gidermek için sermaye dağılımında dikkate alarak tarımsal kredilendirmeye önem verilmesi yararlı olacaktır. Kredilerinde yöre şartlarına uygun biçimde seçilecek girdilerle aynı olarak kullanılması krediden beklenen faydayı artıracaktır.

LİTERATÜR

- Açıl, A.F., *Samsun İli Tütün İşletmelerinde Rantabilite (1950-51)*, A.Ü. Ziraat Fakültesi Yayın No: 105, Ankara 1956.
- Açıl, A.F., *Türkiye Ekonomisinde Fındık ve Giresun Fındık İşletmeleri*, A.Ü. Ziraat Fakültesi Yayın No: 215, Ankara 1963.
- Açıl, A.F., *Demirci, R. Tarım Ekonomisi Dersleri*, A.Ü. Ziraat Fakültesi Yayın No: 880, Ankara 1984.
- Aksöz, İ., *Zirai Ekonomiye Giriş, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 252/C. 2. Baskı, Erzurum 1972.*
- Bülbül, M., *Bafra İlçesi Tütün İşletmelerinin Ekonomik Yapısı, Yatırım ve Cari Harcamaların Dağılımı ve Bunların Gelir Üzerine Etkisi*, A.Ü. Ziraat Fakültesi Yayını No: 710, Ankara 1979.
- Efe, M., *İşletme Ekonomisi, Cilt I, İstanbul 1946.*
- Köylü, K., *Zirai İşletmecilik, A.Ü.Z.F. Yayın No: 31, Cilt I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.*
- Scheaffer, R.L., Mendenhall, W., Ott, L., *Elementary Survey Sampling Duxbury Press, North Scitvate Massachusetts, U.S.A. 1972.*

TÜRKİYE'DE ŞEHİRLEŞMENİN TOPLUMSAL ÖZELLİKLERİ

Dr. Vedat Bilgin

GİRİŞ

Türkiye şehirlerinin tarihî üç kaynaktan etkilendiğini söyleyebiliriz. Bunlar, Türklerin eski kültür çevresi olan Asya; sonradan girdikleri İslâm kültür çevresi ve Anadolu'da daha önceleri yaşamış toplumların kalıntıları- yer seçimi gibi-

Türklerin Asya coğrafyasında yaşama şekillerini besleyen kaynakların hayvancılığa dayalı oluşu, göçebeliliğin organizasyon biçimleri olan aşiret ve kabile yapılarını uzun süre yaşatmıştır. Buna rağmen hayvancılıkla ticaretin yan- yana olduğu, sürekli pazarların kurulduğu bir dönem yaşandığı sürekli pazarların kurulduğu, askeri ve idari merkezlerde şehir nitelikli yerleşmelerin ortaya çıktığı anlaşılıyor. Türklerin ihtisas sahibi oldukları at yetiştiriciliği sebebiyle en çok at ihraç edilirdi. Çin ile arasındaki hudut boyunca, bu ticaretin hakim olduğu 'At Pazarı' bir süre sonra 'şehir' haline gelmiş, Çin kaynaklarına 'At-pazar şehri' biçiminde geçmiştir. Bu şehir, varlığını uzun süre korumuş, ancak şartların değişmesi, güvenlik unsurunun kalkması ile ticaret gerilemiş, şehir önemli kaynağının kaybolmasıyla çökmüştür. Pazar yerlerinin şehir haline gelmeleri kalıcılık ve güvenlik unsurları ile beraber ulaşım durumuna da bağlıdır(1).

Öyle anlaşılıyor ki Asya bozkırında yaşarken Türkler göçebe hayvancılığın belli bir merhalesinde, sosyal organizasyonlarının ileri bir şeklinde şehir yerleşmelerine sahip olmuşlardır. Bu şehirler, bu toplulukların askeri ve idari merkezleri etrafında sağlanan güvenlik sahalalarında zamanla kalıcı iskanların yerleşmesine yol açmıştır. Buralarda pazarlar kurulmuş, bu tür şehirler belli yollar üzerinde kurularak hem kendileri arasında, hem de başka toplumlarla ilişkilerin kolayca yürütülmesine imkan hazırlamıştır.

Göçebe hayvancılığın hakim yaşama şekli olduğu toplumların şehirleri olarak, Asya Türk şehirlerinin fonksiyonlarını, hayvancılık ekonomisi ile tarım yapılan alanlardan gelen ürünlerin mübadele edildiği yerler olması; idari-askeri merkezler olması, tarım dışı üretimin -maden işleme, demircilik- yapıldığı yerler olması, şeklinde sıralayabiliriz (2).

Kışlak ve yaylak birimleri arasında kurulan Asya toplumlarının mekan ilişkileri, sosyal organizasyonun siyasi-askeri merkezlerin bulunduğu yerlerde, şehir yerleşmelerinin ortaya çıkmasına imkan vermiş, bunlar ise pazar yoluyla gelişmiş, ülke içi yerleşmeler ve bölgeler arasında bu merkezler ticaret sahaları olarak aynı zamanda başka toplumla-

(1) Tuncer Baykara, "Türk Hayatında Yerleşiklik ve Şehir Hayatı", *Töre Dergisi*, Sayı. 154, Ankara, 1984, s. 12.

Tuncer Baykara, *Medeniyet Tarihi Ders Notları*, (Teksir), 1976, Ankara.

(2) Mehmet Eröz, *Türk Kültürü Araştırmaları*, İstanbul: Kutluğ Yay., 1977, s. 15.

rın mallarının sergilendiği yerler olmuştur. Şehirler aynı zamanda kervan ticaretinin faaliyet zincirinin önemli halkalarını oluşturmaktadır. Bu şehirlerin idari-askeri merkezler haline gelmiş kışlakların ulaşım yolu ve pazar imkanlarıyla bütünleşmesiyle yakın bir ilişkisi vardır(3).

İslam'ın yerleşik toplumlarda ortaya çıkmış bir din ve dini kurumların da yerleşik hayatı düzenleyen nitelikleri olduğu biliniyor. İslamiyetle temas kurup, müslümanlaşan Türklerin, süratle Asya'dan farklı bir mekan ilişkilerine yöneldiği anlaşılıyor(4). Müslümanlığın esaslarına göre Anadolu'da mekan ilişkilerinin düzenlenmesi ile ortaya çıkan şehirler, genellikle eski Anadolu-Bizans şehirlerinin kalıntıları üzerinde yükselmiş, siyasi-askeri, tarım üretimini denetleyen merkezlerdir(5).

Müslüman ülkelerdeki şehirlerin ayırdedici özellikleri ve gelişmeleri üzerinde çeşitli teorilerde durulduğu bilinmektedir. Burda bunlardan sadece ikisine temas ederek, bazı genel hususları -İslam Şehirlerinin- belirlemeye çalışalım: Bunlardan biri Grunebaum, diğeri ise Jsoberg'in İslam şehirleriyle ilgili olarak geliştirdikleri 'şehir modeli'dir.

Grunebaum'a göre İslam şehirleri üç temel esas üzerine kurulmuştur. Bunlar cami, pazar ve hamamdır. Cami, İslam şehrinde siyasi, dini, fikri yaşantının merkezi durumundadır. Cami yakınında kitapçılar, ciltçiler, deri eşya satıcıları, bunları ise dokumacı esnafın dükkanları, marangozlar, çilingirler, bakırcılar ve demirciler esnafının faaliyet yerleri takip eder. Bu iş mekanının hemen bitiminden dışarıya doğru ince sokaklarla mahallelere, evlere geçilir. Evler kapı ve pencerelerini avlularına açmış, sokağa sırtları dönük bir vaziyettedirler(6).

Jsoberg ise, İslam şehriyi açıklarken daha çok teknolojik faktör üzerinde durarak, "belli bir teknolojik aşamada bu teknoloji ile beraber gelen belirli yoğunluğa, farklılaşmaya ve bütünleşmeye ermiş, ekonomik yapısı çok farklılaşmamış ve çok örgütlenmiş bir şehir yapısı(7)"ndan bahsetmektedir.

Türkiye'deki şehir yerleşmelerinin biçimlenişinde İslam şehir modelinin birçok özelliğini bulmak mümkün görünmektedir(8).

1- TÜRKİYE'DE SOSYAL YAPI, SOSYAL DEĞİŞMELER VE ŞEHİRLER

Türkiye'de sosyal yapının oluşumunu ele almak, birincisi bugünkü yapıyı anlamak bakımından, ikincisi de bu yapıdaki değişme eğilimlerini ve mekana yansımalarını anlamak bakımından gerekli olmaktadır.

Bugünkü sosyal yapının tarih içerisinde şekillenmesi, karakteristik özelliklerini kazanması, Osmanlı toplumunun yaşadığı dönemde olmuştur. Bu bakımdan sosyal yapının oluşumunu bu kesit içerisinde tesbit etmeye çalışacağız.

1.1- Osmanlı Toplum Yapısı

Türk toplumlarının Selçuklu devirlerinin sonuna kadar yaşadıkları başlıca problem, halkalı toplum yapılarından kurtulamayışı yani dikey bütünleşmeye ulaşamamış olmaları idi. Dolayısıyla bu tür halkalı yapıların dirençsizliğinden kaynaklanan, siyasi-sosyal bölünme temayülleri sık sık gündeme gelme fırsatı buluyordu(9).

(3) Tuncer Baykara, *Op. Cit.*, s. 14.

(4) S. Yerasimos, *Op. Cit.*, s. 154-155.

(5) *Ibid.*, s. 158.

(6) Ruşen Keleş, *Şehirciliğin Kuramsal Temelleri*, Ankara; A.Ü. SBF. Yay., 1972, s. 24-25.

(7) M.B. Kıray, *Op. Cit.*, 1972, s. 112.

(8) S. Aktüre, *Op.Cit.*, 1978, s. 7.

(9) Serif Mardin, "Türk Toplumunun Gelişmesi Dikei Bütünleşmeden Yatay Bütünleşmeye", *Sosyoloji Ders Notları*, (Oğuz Arı), İstanbul: B.Ü. Yay., 1976, s. 9.

Asya toplumlarında göçebe hayvancılığı yaşatan şartlardan dolayı aşiret ve kabile yapılarının onların belli merkezler etrafında birleşip federasyonlar -il, site- veya konfederasyonlar -imparatorluk- kurmalarına rağmen, hayvancılığın şartlarına uygun yaşama biçimleri olarak, aşiret ve kabile yapıları uzun süre, bu birleşmeler içerisinde dahi yaşamıştır.

Bu özellikler Selçuklu toplumlarında, göçebe hayvancılıktan, yerleşikliğe geçiş olmasına rağmen, henüz değişmemiştir. Osmanlılar bu sosyal özelliklere sahip topluluklar içerisinde, Anadolu jeopolitiğinde yaşayabilecek bir toplum kurma meselesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Osmanlılar, dikey bütünleşmeyi sağlayacak, eski organizasyon biçimlerini bozacak yolu bulmuşlardır. Eski hiyerarşiler çözülmüş, yerine merkezîyetçi bir imparatorluğun temeli atılır(10).

Osmanlı toplumu bir tarım toplumdur. Sosyal ilişkilerin düzenlenmesi siyaset, top- rak-insan ve teknoloji faktörlerinin etkileşimi ile gerçekleştirilir. Osmanlılar imparator- luk yapısına ulaşabilmek ve ulaşınca da sürdürebilmek için, toprakları tarıma açan ve ta- rım alanlarını sürekli bir şekilde verimli olarak işletebilecek bir organizasyon kurmuşlardır. Bunun temellerini ise 'gaza' ve 'dirlik' kurumları teşkil etmektedir(11). Dirlik uygulaması halkı tarım alanları üzerinde tutacak, devletin temin ettiği güvenlik ve destekle tarım üretimini sürdürecektir bir organizasyondur. Dirlikler, bir başka ifadeyle merkezîyetçi devletin, köylük bölgelerle kurduğu sürekli bir ilişki şeklindedir. Devlet, çeşit- li büyüklükteki toprak parçalarının denetimini, çeşitli görevler karşılığı olarak memurla- rına vererek, köylünün üretimi için gerekli şartları hazırlıyor ve karşılığında da -devletin belirlediği- vergi toplatıyordu(12). Tarımdan elde edilen ürün fazlasının sistemin merke- zine aktarılacak çeşitli kamu hizmetleri veya askeri harcamalara dönüştürüldüğü bilini- yor. Ürün fazlasının toplandığı merkez, başta İmparatorluk merkezi olan İstanbul ve çe- şitli, eyalet, sancak merkezi gibi alt kademe şehirleridir.

Osmanlı toplumu iktisadi bakımdan sadece tarım üretimi değil, tarıma ve hayvancılı- ğa dayalı zanaat üretimi -dokumacılık, ipekkilik, dericilik vb.- ile madencilik ve ticaretin organize olmuş faaliyet şekillerine de sahiptir.

Osmanlı şehirleri, dünya ticaretinde önemli bir konu olan ülkenin, bu ticarete kattığı çeşitli üretim maddelerinin üretildiği ve bu ticareten pay aldığı merkezlerdir. Denilebi- lir ki, Osmanlı şehirlerinin gelişmesi sadece tarımdan aktarılan ürün fazlasına değil, dünya ticaretine -bağlı oldukları yolların avantajını kullanarak- soktukları tarım ürünü ve zanaatkar üretimin ürettiklerinin mübadelesinden elde edilen iktisadi kıymetlere de bağlıdır. Bu nokta Osmanlı toplumunun ve şehir yapısının gelişme ve değişmelerinin önemli bir hususiyetidir. Zira ticaretin, Osmanlı İmparatorluğu'nu dışlayan merkezlere kaymasıyla İmparatorluk gerek ticareten elde ettiği çeşitli vergi gelirlerini kaybetmek durumuyla karşılaşmış, gerekse çeşitli üretim sahalarında üretilen mahsullerin ve ürün- lerin bu ticaret yollarıyla dolaşımına şoklanmasıyla elde edilen gelirlerden mahrum kalmış- tır(13).

Osmanlı şehirleri tarım faaliyetlerinin sürdürülmesi, güvenliği, denetimi sağlayan yerleşmelerdir. Merkezi bürokrasinin tarım üretimi denetiminin toplandığı, tarım dışı üretimi ile çevresinin ihtiyacını karşılayan ve tarımdan alınan ürün fazlasıyla beslenen şehir yerleşmeleri, merkezîyetçi sosyal ve siyasi organizasyonun, çeşitli kademeleri şek- lindedir. Bu kademeli yerleşmeler -şehirler-, toprağın Osmanlı toplumundaki kullanılış biçimini de sağlamakta, başka bir ifadeyle, merkezîyetçi sosyal organizasyonun vazge-

(10) *Ibid.*, s. 11.

(11) İlhan Tekeli, *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1982 s. 13.

(12) M. Eröz, *Op. Cit.*, s. 60-61.

(13) İ. Tekeli, *Op. Cit.*, 1982, s. 17.

çilmez mekanları olmaktadır. Osmanlı şehirleri bu açıdan doğrudan merkezin kontrol ve kendi düzenine işlerlik sağlayan yerleşme noktalarıdır. Bu yüzden de Osmanlı şehirlerinde zanaat üretimi ve ticaret devlet denetiminde yürütülen faaliyetler olmak zoruunda kalmışlar, bu yolla özel ellerde sermaye birikiminin imkanı ortaya çıkmamıştır. Bazı durumlarda ortaya çıkan büyük servetler, 'müsadere' usulüyle ortadan kaldırılmıştır(14).

Şehirlerin, bürokratik denetim mekanizmalarının mekanı olarak, fonksiyonları düzenlemesi, batılı şehirlerdeki değişimlerden, Osmanlı şehirlerini farklı kılmıştır. Batı şehirlerinde gelişen tüccarlar, daha sonraları dokuma imalathaneleri kurup kendi hesaplarına üretim yaptıran kapitalistler olma yoluna girerken, bu işi yapabilecek bir zümre Osmanlı'da teşekkül etmemiştir. Osmanlı'da yatırımcı sermayedarlar değil, vakfedici zenginler görülmüştür -ki bu sistemin tabii neticesi olmak gerekir-(15).

Osmanlı toplumu belli dengeler üzerine oturmuş bir yapıya sahiptir ve dengelerden birisi de şehir ve köylük yapı arasındaki ilişkilerdir. Şehirler belli zanaat üretimleri yapıyor, bunları köy ve şehirlerdeki tüketiciler satın alıyorlar ve bu belli bir denge sağlıyor. Bir diğeri merkez köylük alanlardan toprağın verimliliğine, durumuna göre belli vergiler alıyor, bunların bir kısmı bölge merkezlerinde ve kalanı devlet hazinesinde toplanıyordu. Karşılığında devlet askeri ve kamu hizmetleri sunuyordu. Bu nokta kalıcı -statik- bir dengedir ve denge noktalarının değiştirilmesi için, bir sebep yoktur ve bu 'yeterli görülen' bir noktadır. Esasen sistem değişme için fazla esnek de değildir; kendisini sürdürmek isteyecektir. Zira devlet zaten alabileceği vergi miktarını almaktadır, daha fazlasını istemesi tarımı olumsuz etkiler, köylü, kullandığı teknolojide bir değişme olmadığı müddetçe daha fazla üretim yapamaz. Zanaatkar ve tüccar eliyle 'dünya ticareti'nden elde edilen kazanç ise şehirlerin ve devletin refahına zaten belli bir seviyede katkıda bulunduğu için değiştirilmesi, artırılması Osmanlılar'ın dışında bir olaydır. Bu dengenin sürmesi durumunda Osmanlı toplumunun bundan olumsuz etkilenmesi beklenemezdi, ne var ki dengeyi bozacak gelişmeler de ortaya çıkacaktır(16).

Batıda, tarımda yeni teknikler kullanılması, ticaret sermayesinin gelişmesi ve zanaat üretiminden manifaktüre geçişle başlayan gelişmeler, dünya deniz yollarının kara ticaret yollarının yerini almasıyla Osmanlı dengeleri sarsılmaya başlamıştır. Bunlara içerideki nüfus artışında ilave edince, artık dengeleri ayakta tutmanın imkanı tamamen kalmamıştır. Nitekim batının olumsuz etkileri, bir süre sonra görülmeye başlayınca, Osmanlı sosyal organizasyonunun yapısı hızla değişmeye başlamıştır.

Şehirler, dünya ticaretinin ülkeyi dışlamasıyla birlikte canlılıklarını yitirmeye başlamışlar, bir süre sonra batının enflasyonist etkisiyle ekonomi de çözülmeye başlayınca, tamamen fonksiyonları zayıflama sürecine girmiştir. Tarım alanlarını denetleme güçleri de zayıflamış, 'tmar rejimi' dönüşüme uğramış, adeta tarım üretimi çöküşe doğru gitmiştir. Böylece Osmanlı şehirleri, sönmeye başlamış, ancak batılı merkezlerin denetimine giren şehirlerde tarım ve tarım-dışı üretimi kontrol fonksiyonları batılı toplumlar açısından, sürdürülebilir hale gelmiştir(17). Bu süreç aynı zamanda Osmanlı zanaat üretiminin tasfiyesini de içine almaktadır. Bu değişimlerle birlikte, şehir fonksiyonlarının cılızlaşmasına paralel olarak, şehirlerde zayıflamıştır.

1.2- Osmanlı Şehirlerinin Özellikleri

Osmanlı şehirleri, sanayi öncesi toplumların şehirleri ile aynı maddi-teknolojik şartlarda kurulduğu için, bu açıdan büyük benzerlikler gösterebilirler. Yalnız, benzer tekno-

(14) S. Aktüre, *Op. Cit.*, 1975, s. 105-107.

(15) S. Aktüre, *Op. Cit.*, 1978, s. 26.

(16) S. Aktüre, *Op. Cit.*, 1975, s. 105-102.

(17) M. B. Kiray, *Op. Cit.*, 1972, s. 112-113.

lojilere dayansalar da farklı organizasyon biçimleri ve tarihi değişme seyrine sahip, sanayi öncesi toplumların yerleşme şekilleri ve bu arada şehirlerinin özelliklerinde farklılıklar görülür. Yoksa aynı teknolojik şartlarda farklı toplum biçimlerinin varlığını izah etmek mümkün olmazdı(18).

Önce, sanayi öncesi yahut tarım toplumu olmanın şartlarına bağlı olarak oluşan özellikleri tesbit etmeye çalışırsak: Osmanlı şehirleri, dini ve idari görevlerin merkezde toplandığı ve hemen bunların yanında pazar veya mübadele merkezlerinin yer aldığı bir çekirdek ve burdan şehrin etrafına doğru açılmış, çeşitli merkez gruplarının faaliyet gösterdiği çalışma ve ikamet sahaları görülmektedir, çıkırıçılar, saraçlar, kuyumcular, vb. gibi. Sokaklar dar ve kıvrımlı, insanların ve hayvanların geçmesine elverecek şekilde yapılmıştır. Müslüman olmayan azınlıklar ve çeşitli etnik grupların, şehrin belli alanlarında ve genellikle dış muntikalarda homojen bir yapıda yaşadığı mahalleler vardır (19).

Şimdi Osmanlı sosyal yapısına bağlı olarak ortaya çıkan şehir müesseselerine bakmaya çalışalım. Bu demektir ki aynı teknolojiyi kullanan toplumlar arasında, farklı müesseselermeler her zaman mümkündür. Bu farklılık 'sosyal yapı'ların, teknoloji dışı belirleyicileri tarafından verilir.

Osmanlı toplumunda şehirlik müesseselerin sistemine "imaret" dendiği biliniyor. İmaretler bir yerleşme yerini şehir yapan müesseselerdir ve şehirlik fonksiyonlar gösterirler Osman N. Ergin'e göre Osmanlı imareti, "Ortada bir cami, etrafında bimarhane, tabhane, aşhane, medrese, kütüphane, kervansaray, hamam, tekke, han, arasta ve mektep(20)" gibi müesseselerden meydana gelmiştir.

Osmanlı imaretleri topyekun şehre sosyal hizmetler veren kuruluşlar tarafından sosyal ve fiziki düzenlemelere sahiptirler. İmaret müessesesi sadece bir dini faaliyet düzeni değil, hareketli bir ticari hayattan, eğitime kadar uzanan bir dizi faaliyeti dini müesseseler merkezi etrafında, dışarıya doğru büyüyen halkalar şeklinde yaymıştır. Şehrin büyüklüğüne göre bu merkezlerin sayısı artmıştır ve merkezler arasında bir kademelenme başlamıştır(21).

İmaret müessesesini oluşturan çeşitli hizmet ve faaliyet kuruluşlarının üzerinde oturduğu ekonomik kaynak ise çoğunlukla "vakıflar"dır. Vakıfların, çeşitli hizmetlerin karşılanması için, ayrılmış gelir getirici mülk ve zenginliklerin, kazancının bu kuruluşlara bağlanması esası üzerine kurulduğu biliniyor. Osmanlı toplumunda, merkezin denetimi dışında ya da mücade ettiği oranda zenginleşenlerin, servetlerini kullanabilecekleri, çocuklarına miras bırakabilecekleri en önemli yol olan 'vakıflar' böylece, servetleri sosyal hizmetlere dönüştürüyordu. Ayrıca doğrudan doğruya yönetimin, belli hizmetler için kurdukları vakıflarda bulunmaktadır(22). Vakıfların şehir hizmetlerinin kaynağı olması hususunu "Evkafı iyice tanımamış olanlar vakıflarla 'urbanizm' arasında belki bir münasebet bulamazlar. Türk vakıfları tamamiyle 'urban' ihtiyaçlardan doğmuş bir varlıktır. Uzun asırlar cemiyetlerin ihtiyacı olan yollar, köprüler, şehir suları, genel toplantı yerleri, hamamlar, hastahaneler, kimsesizler ve düşkünler için bakım ve barınma yurtları, açlara ekmek ve sıcak çorba veren sosyal teşkilatıyla vakıflar bugünkü 'urbanizm'in esası olmuştur"(23) diye anlatan Abdulhalim Bakinin Bey durumu sade bir şekilde ifade etmektedir.

(18) Şerif Mardin, "Toplum Yapısındaki Temel Değişmelerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarının Türk Toplum Yapısı, Bildirisi Üzerine Düşünceler", Mimarlık Semineri, Ankara: TMMOB. MO. Yay. 1969, sayfa numarası yok.

(19) M.B. Kıray, Op.Cit., 1972, s. 4-5.

(20) Osman Ergin, Türkiye'de Şehirliğin Tarihi İnkişafı, İstanbul: İ.Ü. H.F. İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Yay., 1936, s. 37-38.

(21) Ibid., s. 38.

(22) Ibid., s. 75

(23) Ibid., s. 75.

Osmanlı şehirlerinin merkezi alanlarının anlaşılması için imaretler ve vakıflar ne kadar önemli ise, bu merkezin etrafında gelişen yerleşme yerlerinin anlaşılmasında da aynı derecede önemli konu 'mahalle'dir. Mahalle müessesesi, Osmanlı şehirlerinin vakıf ve imareten sonra üçüncü ayağı gibidir. Mahalle, şehir merkezinin etrafındaki ikamet alanlarıdır ve aynı zamanda bir idari taksimattır. Mahalle teşkilatı, cami etrafında kurulmuş komşuluk ve dayanışma zemini üzerinde 'imam'ın yönetimindeki bir bölgedir. Cami bir toplanma, ibadet ve dayanışma alanıdır. Şu halde cami, herhangi bir sahadaki halkı muayyen vakitlerde bir yere toplayarak onları birbiriyle tanıştırmak, bu vesileyle dini, dünyevi işlerini görmek aynı zamanda bu toplantıdan istifade ederek(24) "hükümetin emir ve yasaklarından halkı haberdar etme" hususunda faydalanılan bir sosyal müessesedir. Şehirlerin büyümesi durumunda yeni mahallelerin oluşumu, içinde cami-mescid ve tekkenin bulunduğu yeni bir imaret etrafında geliyordu(25).

Osmanlı şehirlerinin yukarıda sıralanan hususiyet ve birimlerinin mekandaki dokusu, cami ve etrafında külliyesi ile bunların yanında idari kuruluşların yer aldığı bir merkez ya da çekirdek, bunlar etrafında çeşitli müesseselerden oluşan bir halka -yukarıda sıralananlar- ve bunları işyerlerinin takip ettiği bir alan görülür. İşyerlerinin mahalle içlerine açılan sokaklara doğru farklılaştığı biliniyor. Bu alanlar mahallelere ince sokaklar ile bağlanmıştır. Ve her mahalle bir cami merkezi etrafında, bir başka halkalanma göstermektedir. Bu hususlar 'İslâm şehri modeli' diye daha önce ele aldığımız görüşlere de oldukça yaklaşıyor görünmektedir.

2- OSMANLI'DAN CUMHURİYETE

Osmanlı tarım ve zenaat üretiminin çözülmeye başlaması, batılı ülkelerin ticaret, manifaktürden sanayiye doğru yükselmelerinin neticesi olarak ele alınmıştı. Bu çözülme, Osmanlı şehir yapısına belli sürede tesir ederek, şehirlerin canlılığını öldürdüğü gibi, şehirler arasında ve köylük alanlarla şehir bölgeleri arasında bulunan ilişkilerin de kopmasına sebep oldu. Bu darbeler; birincisi, ucuz batılı ürünlerin piyasaları tutmasıyla yerli üretimin engellenmesi; ikincisi, bol miktarda altın ve para girişiyle hammadde ithali ve böylece yerli üretimin pahalulaşması veya hammadde kıtlığıyla karşılaşması; üçüncüsü ise, devletin gelirlerini artırmak için 'tumarları' mültezime vermesiyle köylülerin yoksullaşması, pazarla şehir ilişkilerinin kopması veya köylerin içine kapanması şeklinde olmuştur(26).

Böylece Osmanlı şehirleri, sadece canlılıklarını kaybetmekle kalmamışlar, batı ile Osmanlı ilişkilerinde, kendi aralarında farklılaşarak, bilhassa liman şehirleri batılı ekonomilerin denetim alanı durumuna gelmişlerdir. Böylece Osmanlı şehirlerinin bazıları genel olarak şehir yapılarının aleyhinde bir 'sahte canlılık' kazanmış ve şehir mekanında da buna bağlı bir farklılaşma başlamıştır(27).

Osmanlı klasik şehir merkezinin dışında, bitişiğinde bir ticari ve mali denetim merkezi kurulmuş, eski merkezin iktisadi canlılığı kaybaldığı için, bu yeni merkez diğeri-ne hakim olmuş, eskisi sadece idari görevlerin ve dini faaliyetlerin alanı haline gelmiştir. Bu yeni merkez, daha çok liman yakınında, daha çok ithalat-ihracat işlerini yürüten kampanyaların yavru şirketlerinin, içerde elde edilen imtiyazları işleten şirketlerin ve bütün ekonomi üzerinde egemenlik kuran mali kuruluşların, bankaların, sigorta şirketlerinin yer aldığı bir alandır.

Bu değişmelerin bir uzantısı da mesken ve eğlence alanlarında ortaya çıkar. Artık Osmanlı şehirinde batılı usullere göre kurulmuş eğlence yerleri ve gece hayatı, yeni bir

(24) *Ibid.*, s. 104.

(25) *I. Tekeli, Op. Cit.*, 1982, s. 20

(26) *I. Cem, Op. it.*, s. 221.

(27) *M. B. Kiray, Op. Cit.*, 1972, s. 10-11.

şekilde -ilk apartmanlaşma- inşa edilmiş evler veya ikamet alanları eski şehre eklenmiş olarak oluşur(28).

Mekan ilişkilerindeki bu değişimler, sosyal ilişkilerdeki değişimlere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Klasik Osmanlı sosyal yapısında, bürokrasinin merkezde iktidarı ele geçirmesi -padışahı kontrol gücüne kavuşması- bir dizi reformun sonrasında gerçekleşir. Bu reformlar ise, ükeyi 'batı gibi' yapmak gayesine yöneliktir. Fakat zaman ilerledikçe, 'batı gibi olmak' gayesine, uygulamada bir türlü ulaşamaz. Fakat batılı gibi yaşayanların sayısı gittikçe çoğalır.

Artık metropol ülkelerin temsilcileriyle işbirliği yapan bir kısım bürokrat ve tüccar ortaya çıkmıştır. Bu bürokratlar batılı ülkelerin -şirketlerin- işlerinin sarayda ve hükümetteki, takipçileri, tüccarlarsa -metropol şirketlerin- kahyası, eli ayağıdırlar. Bunlara literatürümüzde levanten denilmektedir(29).

Diğer tarafta ise hala bir kısım bürokrat bir çıkış yolu aramakta, neyin değiştirilip, batıdan neyin alınması gerektiğini araştırıp durmakta, üretici zanaatkar ise hızla erimekte ve işini kaybetmekte, esnaf ise yabancı malları satmaktan başka çaresi kalmamıştır.

Bu tasvir edilen durum, açıkca ikili bir yapının ortaya çıktığını göstermektedir. Bu ikilik, şehir yapısında imaret etrafında yaşanan günlük hayatla, ortaya çıkan yeni merkez etrafındaki hareketli hayat, lüks ikamet alanları, gösterişli eğlenceler şeklinde birbirinden kopuk olarak tezahür eder. Yalnız, her geçen gün, şehrin batılı tarafının tesirleri, gelenekçi tarafı üzerinde ağırlığını artırır. Önce idari merkezi, sonra esnafı denetimine alan batılı merkez, kendi yaşama tarzını da sürekli yaygınlaştırır.

Bu dönemde köylük bölgeler ise tamamen içine kapanmış, köylü iyice yoksullaşmış, merkezi organizasyonun çözülmesiyle mahalli otorite ve sosyal güçler teşekkül etmiş, iltizamla birlikte, faiz ve tefecilik yoluyla hatta zorla, köylüler toprakları üzerinde ırgatlaştırılmıştır(30). Ancak bazı bölgelerde batının etkisi doğrudan tarımda da görülmüş, batının denetiminde, yeni ürünlerin tarımı yapılmaya başlanmıştır -Çukurova'da pamuk gibi-(31). Bunun dışında köyle şehir arasındaki ilişkiler tamamen kopmuştu(32).

Cumhuriyete devrolunan Türkiye sınırları içerisindeki şehirlerin, sosyal manzarası ise şöyle özetlenebilir:

Birinci grup, ya çeşitli devlet görevlileri olarak, nüfuz ticareti yoluyla, ya da ticaret yaparak zenginleşmiş bir gruptur. Bunlar yöneticiler, tüccarlar ve esnaf arasından servet sahibi olmuş kimselerdir.

İkinci grup ise, batılı ekonominin egemen konumundan türeyen levantenler veya bunlarla bütünleşmiş kimselerden oluşuyordu(33).

Üçüncüsü de, küçük üretici ve esnaf grubudur. Bunların faaliyetleri ancak kendi çevrelerine yani mahalle ve çarşılarına dönüktür. Bir kaç işçi ile, gelenekçi usulde çalışmaktadırlar.

Şehirlerin en büyük grubunu ise, büyük bir yoksul kitlesi oluşturmaktadır. Bunlar ya işini gücünü kaybetmiş esnaf, zanaatkar, buralarda çalışan insanlar ya da çok düşük kazançla çeşitli yerlerde çalışan işçiler, çıraklar, hamallar ve işsizlerdir(34).

(28) *Ibid.*, s. 45-47.

(29) *I. Tekeli, Op. Cit.*, 1982, s. 32-33.

(30) *S. Aktüre, Op. Cit.*, 1978, s. 35.

(31) *M.B. Kıray, Op. Cit.*, 1972, s. 4-10.

(32) *I. Cem, Op. Cit.*, s. 221.

(33) *İnci Ak, Metropolleşme Sürecinde Türkiye ve İzmir Örneğinde Çözüm Araştırması, Ankara: DPT., Yay.*, 1981, s. 77.

(34) *Tevfik Çavdar, "Devralınan Sosyal Hayat", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul: İletişim Yay.*, 1984, s. 828.

Görüldüğü gibi cumhuriyet Türkiye'si'nin devraldığı şehir yapısı oldukça kötü şartlar içerisinde bulunuyordu.

3- CUMHURİYET DÖNEMİNDE SOSYAL DEĞİŞMELER VE ŞEHİRLER

Batılı toplumların şehirleşme hareketlerine benzer, çağdaş manada şehirleşme Türkiye'de ancak cumhuriyet döneminde ortaya çıkabilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı toplumunun sosyal bakımdan devamıdır. Yani Osmanlı Devleti ortadan kalkmasına, yeni bir devlet ve siyasi rejim kurulmasına rağmen, sosyal, ekonomik ve kültürel yapı Osmanlı'dan devralınmıştır.

Cumhuriyet yönetimi, önce bu devralınan mirasın 'kötü' kabul edilen özelliklerinden, kurtulmak için bir dizi yenileştirme politikaları olarak 'inkılap'ları yapmaya koyulmuşlardır ki bu husus da Osmanlı 'kültür kodu'nun, cumhuriyet döneminde de geçerliliğini sürdürmesinin bir belirtisidir.

Daha öncede temas edildiği üzere siyasi kurumlar toplum yapısını belirleyici etkilere sahip olagelmüşlerdir - Türk toplum geleneğinde-. İşte cumhuriyet döneminde de 'yeni bir devlet ve yeni bir toplum' yaratmak, fikrinde olan inkılapçılar dahi aynı geleneği sürdürmüşlerdir. Burada sadece bir farktan bahsedilebilir ki, yeni bir toplum ve devlet kurma fikri, model olarak batılı çağdaş toplumlar esas alınarak geliştirilmiştir.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında şehirler, bürokrasiyle mahalli eşrafın denetimindeki yerleşme alanları haline gelmiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde, mahalli eşraf devletin kontrolünden iyice uzaklaşıp şehirlerin denetimini ele geçirdiği için, cumhuriyet rejimi bürokrasinin şehirde yeniden ele geçirmesine imkan sağlar. Bütün şehirlerin mekan dokularında, devlet bürokrasisinin işleyiş sahası olan birimlerin veya kuruluşların ve bürokratların ikamet alanları, farklılaşmış mekanlar haline gelir. Bu dönüşüm en bariz bir şekilde Ankara'da göze çarparaktır. Bu bakımdan Ankara, bürokratik bir şehrin saf modeli olarak gelişen bir örnektir. Eski Ankara tamamen yeni prensipler üzerinde yükselen idari mekanlar ve yaşama sahaları ikamet, eğlence yerleri, pazar ve mağazaları, park ve sayfiye yerleri olarak gelişen 'yeni Ankara'dan farklılaşır. Eski Ankara'dan yeniye katılan unsurların başında, eşraf ve bir kısım esnaftan başkası değildir. Ankara bu ikili yapıdan ileride de birtürlü kurtulamayacaktır(35).

Devletçi politikaların uygulanmasıyla bürokratik toplum yapısı içerisinde oluşan değişimler, bu yapıyı -şehirleri- değiştirecek dinamiklerdir de. İkinci dünya savaşının sürdüğü yılların sonlarına kadar takip edilen 'devletçilik' bilhassa savaş yılları içerisinde, ithalat-ihracatla uğraşan tüccarlar elinde önemli bir miktarda sermaye birikimine yol açmıştır. "Türkiye'de sanayi girişkenliği üzerine yapılan bir araştırmada işadamlarının kaynağı, % 43.0'ını tüccarlardan, % 19.4'ü çiftçilerden, % 17.3'ü sanatkar ve kalifiye işçilerden meydana gelmektedir(36)" Görüldüğü gibi tüccarlar, iş adamı veya sanayicilerin en önemli kaynakları durumundadırlar.

Devletçi politikalarla hazırlanan ve geliştirilen burjuvazinin, kendisini göstermesi ve sosyal bakımdan ön planda rol oynamaya başlaması 1950'li yıllardan sonraya rastlar. Bilhassa ülkenin dış ekonomik-siyasi ilişkileri de bu grubun ön plana çıkmasını hazırlayan faktörlerden biri olmuştur. Sanayici zümreler -burjuvazi- bir anlamda Türkiye eko-

(35) I. Tekeli, *Op. Cit.*, 1982, 53.

Ruşen Keleş, *Op. Cit.*, 1971, s. 34.

(36) Orhan Türkdoğan, *Sanayi Sosyolojisi: Türkiye'nin Sanayileşmesi*, Ankara: Töre Devlet Yay., 1981, s. 523.

nomisini, dünya ekonomisine açmayı başarmış, tüketim maddelerinin üretimini ve dayanaklı tüketim mallarını üreterek Türk pazarını bu mallara açarken, aynı zamanda gelecekteki tüketim kalıplarını kırıp ülkeyi batılı standartlara geçiş sürecine de sokmuştur.

1960'lı yıllara girildiğinde Türkiye iş çevreleri bürokratik toplum yapısının karşısında, liberal bir yapının temelleri üzerinde yeni bir sosyal-kültürel yapı inşa etme çabasında görülür ve tepkiyle karşılaşır. Bu tepki siyasi planda kısa sürede olsa tesirli olur. Fakat, iş çevreleri toplumun diğer tabakalarıyla ittifakını sağlamıştır. Kısa sürede siyasi mekanizmada kaybettiklerini, yeniden elde eder. Bu toplum açısından değişme arzusunun veya dinamizmini göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim liberal politikalar, değişimin ifadesi olarak değerlendirilmektedir(37). Yani bürokratik mekanizma, toplumun içerisinde-bulunan-potansiyel olarak- sosyal değişimler açığa çıkınca, dönüşür; bu tarım yapısından şehir mekanlarına kadar, hızlı bir değişme bütün sosyal kurumlarda kendisini gösterir.

Türkiye iş çevrelerinin asıl etkisini gösterdiği, kapitalist ilişkileri kurumlaştırdığı dönem, 1970'li yıllar sonrasındır. Bu dönemde sermayedarlar, çağdaş kapitalist işletme modellerine göre 'holding'leşerek örgütlendirilir. Holdingler iş hayatını olduğu kadar, mekan yapılarını da biçimlendirmeye başlarlar(38).

Ana çizgileriyle vermeye çalıştığımız bu yapı değişmelerinin, mekan ilişkilerine göz atacak olursak: Bürokratik toplum yapısının, sivil toplum veya çoğulcu toplum yönünde değişime uğramasıyla, 1) Şehirler ile köyler arasındaki denge bozulur. Şehirler, köyler aleyhinde büyümeye başlar. 2) Şehirler arasında da bir dengesizlik ortaya çıkar. Bazı şehirler göçveren, bazıları göç alan ya da büyüyen ve gerileyen şehir özellikleri kazanırlar. 3) Şehir fonksiyonlarından bürokratik olanlar gerilerken, sanayi ve ticaret gelişmeye başlar. Nitekim cumhuriyetin ilk yıllarından 1950'lere kadar bürokratik faaliyetler çerçevesinde gelişen Ankara, İstanbul'un imparatorluk içerisindeki önemini benzer şekilde ön plana çıkarılmak istenirken, 1950'lerden sonra, yine İstanbul'un ön planda hızla geliştiği, sanayi faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir yer olduğu görülecektir. Bu gelişme diğer şehirlere de yansıtılacak, mesela Ankara dahi bürokratik faaliyetlerin yanında sanayi-ticari faaliyetlerin geliştiği bir şehir olacaktır. 4) Şehir bölgelerinde sanayinin ortaya çıkmasıyla bir kaç önemli mekan değişimi vuku bulacaktır. Bunlardan biri, şehirlerin alışılmış dokusunda sanayi kuruluşları birer ada olarak, büyük grupların çalıştığı, sabah akşam toplanıp dağıldığı yerler olarak farklılaşan mekanlar olacaktır. İkincisi, bu kuruluşlarda çalışan insanlar, özellikle işçiler, şehir mekanında o zamana kadar görünmemiş olan, bir tür yeni mahalleler olan 'gecekondu'lar kurarak, oralarda ikamet etmeye başlayacaklardır. Üçüncüsü, sanayi kuruluşlarının mali, ticari, hukuki, idari işlerinin merkez büroları o zamana kadar şehir merkezlerinde genellikle bürokratların lüks ikamet alanları olan yerleri işgal edecekler ve buraları bürolaştıracaklardır. Böylece bürokratik idari alanların yanında, onlardan daha etkin ve yaygın bir yeni hizmet alanı olarak iş çevrelerinin idari birimleri, şehrin merkezinde baskın duruma yükseleceklerdir(39).

Kısaca toplum yapısında ortaya çıkan sosyal değişimler, 'bürokratik' sosyal tabakaların karşısına siyasi ve sosyal değerlerin paylaşılmasında yeni sosyal tabakalar çıkarmaya başlamış, bu tabakalar toplumda iktisattan başlayarak çeşitli kurumları kontrol ederek toplumu 'çoğulcu' yapıya dönüştürmüşlerdir. Bu çoğulcu sosyal yapı, mekanda da bürokratik hakimiyet alanlarını sınırlandırıp, yerine yeni bir mekan dokusu oluşturmaya başlamıştır(40).

(37) I. Cem, *Op. Cit.*, s. 414.

(38) I. Tekeli, *Op. Cit.*, 1982., s. 261.

(39) Muzaffer Sencer, *Toplumsal Yapı Ders Notları*, Ankara: TODAİE Yay., 1977, s. 120.

(40) Tansı Şenyapılı, *Gecekondu: Çevre İşçilerin Mekanı*, Ankara: ODTÜ Yay., 1981, s. 18.

I. Tekeli, *Op. Cit.*, 1982, s. 41-42.

4- CUMHURİYET DÖNEMİNDE ŞEHİRLEŞME

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Türkiye tam bir köylük toplum görünümündedir. 1927 de yapılan ilk nüfus sayımına göre, toplam nüfus içerisinde köylük nüfusun payı % 75.8'dir. Başka bir ifadeyle şehirlerin oranı % 24.2'dir(41). Bu oranlar 1950'lere kadar pek az değişerek devam edecektir. Bu tarihlerde nüfusun artış hızında ve şehir-köy yerleşme dengeleri önemli miktarda değişmeye başlar.

Nüfus artışı 1950'lerden bu tarafa doğum oranında yavaş, buna mukabil ölüm oranında ise hızlı bir azalma görülmesinin neticesi olarak ele alınır. "Örneğin 1950-1955 döneminde doğum oranı % 046.7 ve ölüm oranı da % 021.1'di. Aynı oranlar 1965-70 döneminde % 040.8 ve % 013.8'e düşmüştür. Ne varki ölüm oranındaki hızlı düşüşe karşı, doğum oranı daha yavaş bir tempo ile azalmıştır(42).

Nüfusun hızlı bir şekilde artması, bir yandan da köy ve şehir nüfuslarının birlikte artmaları anlamına gelmektedir. Fakat, bu artış şehir ve köyde farklı şekillerde olmaktadır. Verilere göre, şehir nüfusu düzenli olarak artan bir hızla, köy nüfusundan olduğu kadar, genel nüfustan da daha hızlı bir artış göstermektedir(43). Nüfus artışının, köy ve şehir dengelerini, şehirlerin lehinde gittikçe hızlanan bir şekilde bozduğu görülüyor. Nüfus değişmelerinin sebepleri sosyal yapı ve yerleşme ilişkileri içerisinde anlaşılabilir.

4.1- Türkiye'de İtici Faktörlerin İşleyişi

1950'lerden sonra ortaya çıkan hızlı nüfus artışı, aynı dönemlerde, beraberinde hızlı bir şehirleşme hareketini de başlatır. Nüfusun hızlı artışı, köylük alanlarda toprak-insan dengesini bozacak bir gelişme olarak, itici faktörlerin ön şartını oluşturur. Nüfusun toprak üzerindeki baskısı, gelenekçi tarım yapısını zorlarken, bu yapıyı bozacak başka gelişmeler de vardır.

1950'lere kadar sınırlı olarak kullanılan traktör, bu tarihlerden sonra 'Marshall Yardımı' programı çerçevesinde geniş köylük alanlara girer(44). Traktör sayısında 1950'den sonra baş döndürücü bir artış görülmüştür. 1940 yılında 1.066 adet olan traktör sayısı, 1950'de 16.585'e, 1960'da 42.136'ya, 1970'de 105.865'e, 1973'de 156.139'a, 1977'de 325.225'e çıkar(45). Bu sayı 1983 yılında 436.369'a çıkmıştır(46). Traktör sayısıyla, traktörle işlenen toprak miktarının arttığı görülmektedir. 1940 yılında tarım topraklarının traktörle işlenen miktarı tüm tarım alanları içinde % 0.1 iken, bu miktar 1973 yılında % 47 olmuştur(47). Aynı teknik gelişmelerden olmak üzere, biçer-döğme sayısı 1948'de 268, harman makinası sayısı 430 iken, bu sayılar 1973 yılında sırasıyla 10.023 ve 29.125'e çıkmıştır(48).

Tarımda makineleşmenin sonucunda tarım faaliyetlerinde kullanılan organik enerjinin yerine, mekanik enerjiyi ikame ederek tarım üzerinde birikmiş nüfusu açığa çıkaracak gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bu süreç henüz tamamlanmamıştır ve tarımda makinalaşma-bu sadece traktör veya biçer-döğme değildir; sulama, ilaçlama, ekim, taşıma faaliyetlerinde kullanılan yeni teknikler-devam etmektedir(49). Sadece bir traktörün ta-

(41) D.İ.E., *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin Elli Yılı*, Ankara: D.İ.E., Yay., 1973, s. 60.

(42) *Ibid.*, s. 61.

(43) Emre Kongar, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul: Cem Yay. 1976, s. 368.

(44) B. Tolon, *Op. Cit.*, s. 13.

(45) İ. Tekeli, *Op. Cit.*, 1982, s. 133.

Y. Sencer *Op. Cit.*, s. 51.

(46) DPT, *Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara: DPT Yay., 1984, s. 79.

(47) E. Kongar, *Op. Cit.*, 1976, s. 371.

Y. Sencer, *Op. Cit.*, s. 51.

(48) M. Sencer, *Op. Cit.*, s. 99.

(49) DPT, *Op. Cit.*, s. 79-83.

rım alanları üzerinde, 9 ila 15 kişi arasında bir nüfus miktarını açığa çıkardığı bilinmektedir(50); buna göre diğer mekanizasyon araçları bir tarafa, tarıma giren traktörün bile nüfusu tarım dışına itici etkisi küçümsenemez.

Tarımın itici özellikleri arasında sayılması gereken diğer faktörler içinde, tarım topraklarının dengesiz dağılımı ve işletme boyutlarının verimsizliğe yol açacak kadar küçülmesi vardır.

Bilhassa Osmanlı tarım sisteminin çözülmeye uğradığı dönemde ortaya çıkan, toprak üzerindeki mülkiyet hakkı, yine bu dönemde iltizam, tefecilik, zorbalık vb. faktörlerle dengesizleşmiş, ilk defa Türkiye tarımında 'ağalık' vb. adlarla anılan büyük toprak sahipliği oluşmuştur. Bu gelişme, daha sonraları gitgide yaygınlaşarak, büyük dengesizlik haline dönüştü. Böylece, bunlara bağlı olarak, küçük toprak sahipleri, tarım alanları üzerinde geçinemeyecek duruma düşmekte, ya da çeşitli yollarla toprakları iyice küçülünce, tarım faaliyetinden kopmaktadırlar. "Toprağın eşitsiz dağılımı, köylüleri köylerini bırakmaya zorlamaktadır. Tarımsal işletmelerin % 88 kadarı işlenebilir toprakların ancak % 48'i üzerinde çalışabilmektedir. Öte yandan işletmelerin % 12'si toprağın % 50'den çoğunu kullanmaktadır(51).

Diğer bir nokta da, yukarıda temas edildiği gibi tarım topraklarının miras yoluyla -ve hızlı nüfus artışıyla- parçalanması ve zaten yaygın olan küçük işletme türünün iyice küçülmesi sonucu, artık geçinmeye yetecek bir tarım faaliyetini üzerinde sürdürme imkanının kalmayıdır.

Tarımda çözülmeyi, dolayısıyla köylerin itmesi olayını hazırlayan sebepler arasında -yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi- tarımda verimli işletmeciliğin gerçekleştirilemeyeceği yatmaktadır. Tarımda mekanizasyona rağmen, işletme büyüklüğünün ve tarım girdilerinin -bazılarının, bilhassa küçük işletmelerde kullanılmayışı- eksikliği ve genellikle tarım işletmelerinin birbirinden fiziki olarak, ayrı ayrı ve çok parçalı olması bu verimsizliğe yol açmaktadır. "Örneğin 1950'de Türkiye'de işletmelerin ancak % 5.4'ü tek parça bir bütün halinde ve % 71.9'u dört ve daha fazla parçadan oluşmuş durumda(52)" ise de makineleşmeyle birlikte bu çok parçalı işletmelerin bütünleşme eğiliminde olduğu da görülüyor(53). Öyle anlaşılıyor ki bu çok parçalılık ve toplanma süreçleri birbirini takip etmektedir. Küçük ve orta işletmeler, parçalanma sürecinde iken, büyük modern işletmeler de toplanma sürecindedirler.

Bu gelişmelerin tarımda kendi toprağını işleyen küçük ve orta çiftçileri topraktan iteceği, kiracılık, yarıcılık ve ırgatlığı uzun vadede tamamen tasfiye edeceği anlaşılmaktadır(54).

Nüfusun hızla artmasına rağmen, bütün toprakların işlenerek sınırına gelmiş olması, diğer gelişmelerle birlikte düşünüldüğünde tarım alanlarındaki nüfusun mecburen itilmesi, başka bir ifadeyle, tarım dışına doğru hareketlenmesi olayı yaşanacaktır.

Böylece, Türkiye'nin hızlı şehirleşmesinin nüfus kaynağı, beslenme sahasının özellikleri, belirlenmiş oldu. Bu itilen nüfusun hangi noktalara yöneleceği ise, çekici faktörlere bağlı olarak açıklanabilir.

4.2- Türkiye'de Çekici Faktörlerin İşleyişi

Nüfusun köylük alanlardan, şehirlere doğru akın etmesini, yalnızca köylerin itmesiyle açıklamak mümkün değildir. Başka bir ifadeyle, şehire doğru göçler için, köylük

(50) Z. Erdoğan, *Op. Cit.*, s. 78.

(51) E. Kongar, *Op. Cit.*, 1976, s. 370.
Y. Sencer, *Op. Cit.*, s. 54.

(52) Y. Sencer, *Op. Cit.*, s. 52.

(53) *Ibid.*, s. 52.

(54) B. Tolon, *Op. Cit.*, s. 14.

alanlarda itici faktörler gerekli bir şart olmakla beraber yeterli değildir. Bunun için Türkiye'de köylerden, şehirlere doğru gelişen hareketlenmeyi, itici faktörlerin yanısıra, şehirlerdeki çekici faktörler açısından da değerlendirmek gerekir. Yoksa, köylerden itilen insanların -şehirin çekimine maruz kalmaları- neden başka köylere, kasabalara veya göçebe hayvancılığa değilse şehirlere ve özellikle büyük şehirlere göç ettiklerini açıklamak kolay olmayacaktır(55).

Şehrin çekici etkisi, hem göç etmek durumunda olan insanların, göçlerini yönlendirmede etkili olmaktadır; hem de köylük yerleşmelerdeki yaşama şartlarına rağmen, cazip gelip nüfusun yerinden kopmasını sağlamaktadır. Buna çekici kuvvetlerin doğrudan etkisi denilebilir ve daha çok -bu durumun- batı 'sanayi ihtilali'nin sonrasında yaşanan şehirleşme hareketlerinde görüldüğü bilinmektedir(56). Bu etkinin Türkiye'de de, özellikle sanayileşme derecesi, izafi olarak yüksek şehirler için geçerli olabildiğini söylemek mümkündür: Şehirin farklı çekici etkileri vardır. Çalışan fert başına gelirin tarım sektöründen fazla yüksek olması, istihdam imkanlarının fazla olması gibi. Hemen bütün şehirlerde çalışan başına gelir tarım sektöründen yüksektir ve alt yapı hizmetleri açısından şehirler daha gelişmiştir. Bu faktörlerin şehirden şehire değişmesi, şehirlerarası çekim farklarını ortaya çıkaracaktır -nitekim bazı şehirlerin diğerleri aleyhinde büyümesi söz konusudur-. Gerek istihdam imkanlarının çokluğu, gerekse hizmetlerde çeşitlilik 'ekonomik temel' kavramı ile açıklanmaktadır. Şehirde, şehir dışına ihracat yapabilen, ileri ve geri beslenme etkileri yaratarak -hammadde ve yan sanayi- yeni sanayiler çekebilecek bir sanayinin varlığı, şehrin ihraç ettiği hizmetler ve içe dönük hizmetlerinde bir genişleme oluşturacaktır. "İşte tümüyle ileri geri beslenme etkisi olan sanayinin, potansiyel istihdam yaratabilme gücü, kentin çekim etkisini oluşturur(57)". Ancak sanayileşmekte olan ülkelerde, bu çekim gücünün farklı bir durumu vardır. Mesela Türkiye'de sanayileşmeyle beraber, şehirler kendi istihdam imkanlarının çok üstünde bir nüfusla karşılaşmışlardır. İşgücü arzı ile sanayinin talep ettiği miktar arasındaki fazla ise modern ekonomik sektörün dışında, verimliliği düşük ve üretime katkısı oldukça sınırlı yeni bir hizmet sektörü tarafından emilecektir. Bu sektöre 'marjinal' veya 'sünger hizmetler sektörü' de denilmektedir(58).

Türkiye'de, şehirlerin etkileri arasında şehrin marjinal sektörde de olsa istihdam yaratma gücünün varlığı, önemli görünmektedir(59).

Şehirdeki iş imkanları, işgücü arzının altında seyretmiş olsa da, genel olarak şehirde ortalama gelirin yüksekliği ve özellikle sanayide ücretlerin yüksek olması, önemli bir çekicilik unsurudur. DPT'nin yaptığı bir araştırmaya göre üç büyük şehirde -Ankara, İstanbul, İzmir- çalışan kişi başına düşen gelir, Türkiye ortalamasının ve diğer sanayileşmiş yöreler ortalamasının üzerindedir. Bir sıralama yapılacak olursa, çalışan başına en yüksek gelir sanayileşmiş bölgelerde, en düşük gelir ise köylük bölgelerdedir. 1973 başında tarımda çalışan kişi başına harcanabilir gelir 100 kabul edilirse, bu indeks sanayileşmemiş şehirlerde 103, orta derecede sanayileşmiş şehirlerde 120, sanayileşmiş şehirlerde 155; büyük metropolden İstanbul'da 241, İzmir'de 233, Ankara'da 195 olmaktadır. Yine aynı çalışma sonuçlarına göre, gelirin sosyal gruplar itibarıyla dağılımında tarım sektöründe izafi olarak daha bozuktur(60).

(55) M. Sencer, *Op. Cit.* s. 100.

(56) Y. Sencer, *Op. Cit.*, s. 62.

(57) Zeynep Arat, *Gelişmekte Olan Ülkelerde Sanayileşmenin Kentleşmeye Etkisi*, Ankara: DPT. Yay., 1975, s. 53.

(58) İlhan Tekeli, Yiğit Gülöksüz, Tarık Okyay, *Şehir, İstanbul: Cem Yay.*, 1976, s. 206-216.

Z. Arat, *Ibid.*, s. 54.

(59) E. Kongar, *Op. Cit.*, 1976, s. 354.

Y. Sencer, *Op. Cit.*, s. 65.

(60) Z. Arat, *Op. Cit.*, s. 82-83.

E. Kongar, *Ibid.*, s. 373.

Bu ifadeler de göstermektedirki, şehir çekici özellikleri bakımından hiçbir zaman, başka yerde bulunmayacak etkilere sahiptir. 1965 yılında sanayi sektöründe fert başına düşen gelir, tarım sektöründe fert başına düşen gelir miktarının 4.5 katıdır(61)

Türkiye'de şehir hayatını cazip kılan diğer sebepler arasında kültürel faaliyet ve imkanların, çeşitli hizmetlerin şehirlerde toplanmış olması, sayılabilir. Türkiye'de bütün üniversiteler, yüksek okullar, sinema, tiyatro, vb. kuruluşlar ve eğlence yerleri büyük şehirlerde toplanmıştır. Fiziki alt yapının, kamu hizmetlerinden faydalanma imkanlarının köylerden şehirlere doğru gittikçe artması ve iyileşmesi -hastahane, doktor, eğitim, tüketim imkanları vb.- bu çekiciliği hızlandıran sebepler arasında saymak mümkündür (62).

Kısaca şehre gelen nüfusun, şehir fonksiyonları içerisinde emilememesi, yani marjinal sektörün işleyiş kazanması, olayına rağmen, şehir köylük alanların imkanlarına göre izafi olarak daha iyi bir hayat sunmaktadır, ki bu da çekici bir etki yapmaktadır -köyler üzerinde-. Bu etkinin en fazla yoğunlaştığı üç ilin, ülkenin en büyük şehirleri olduğu görülmektedir. Bu üç il -İstanbul, Ankara, İzmir- çalışan nüfusun, sanayi ve hizmet sektörlerinde -şehirlerarasında- en yüksek oranını barındırmaktadır(63).

4.3- Türkiye'de İletici Faktörlerin İşleyişi

Sanayi ihtilalinden sonra ortaya çıkan önemli bir teknolojik gelişme de, iletici teknolojilerde meydana gelen yeniliklerdir. İletici teknolojinin, haberleşme vasıtaları teknoloji ve ulaşım vasıtaları teknolojilerinden meydana geldiği düşünülürse, itici faktörlerle çekici faktörler arasında bağı sağlayıp, bir köprü vazifesi gördüğü açıkça ortaya çıkabilir.

Türkiye iletici araçlar teknolojisini doğrudan doğruya kendisi üretememekle birlikte, 1950'li yıllardan itibaren, kurulmaya başlanılan sanayi içerisinde bu teknolojilerde ithal edilmeye ve bunlara bağlı olan fiziki-mekan düzenlemeleri de gerçekleştirilmeye başlandı(64). Özellikle kara yolu taşımacılığının gelişmeye başlaması ile, itici ve çekici faktörler arasında bağlantı kurulmuştur. Karayollarının uzunluğu, 1923'ten ve özellikle 1950'den sonra hızla artmış, 1923'de 18.335 Km. olan karayolları, 1960 yılında 61.542 Km. ye ulaşmıştır. 1960 yılından sonra mevcut yol şebekesi üzerinde çalışılmış, yeniden yapılan kısımlar eski güzergahlara göre daha kısa olarak inşa edilmiştir. Bu sebeple mevcut yol şebekesi, uzunluk olarak azalma göstermişse de daha etkin bir hale gelmiştir. Aynı dönem içerisinde il yolları 23.915 Km. den 25.620 Km. ye ulaşarak % 7.1 oranında, köy yolları ise 47.991 Km.den 150.000 Km.ye erişerek % 212 oranında artmıştır (65).

Karayollarının gelişimi ülke içerisinde tam anlamda sosyal bütünleşmenin fiziki şartlarını oluşturacak bir şekilde olurken, aynı zamanda da aynı yatay hareketliliği sağlıyordu; böylece köylük faaliyetlerin, şehire ve pazara açılması imkanı doğmuş oluyordu. Buna paralel, tamamlayıcı bir faaliyetde karayolu taşıtlarında meydana gelmiştir. Bir dönemde yaygınlaşan bedelsiz ithalat ve montaj sanayi ile, sanayi içerisinde otomotiv sektörü hızla gelişmiştir. Böylece ulaştırma sektörünün milli gelir içerisindeki payı da 1938'de % 4.0 iken, 1965'de % 7.8'e, 1975'de ise % 9.9'a yükselmiştir(66).

(61) E. Kongar, *Ibid.*, s. 373.

(62) R. Keleş, *Op. Cit.*, 1978, s. 39-40.

(63) *Ibid.*, s. 39.

(64) R. Keleş, *Op. Cit.*, 1972, s. 14-15.

(65) DİE, *Op. Cit.*, s. 406

(66) Y. Sencer, *Op. Cit.*, s. 69.

Diğer taraftan şehir hayatıyla ilgili, bilgi ve haberlerin köylük bölgelerde de hızla öğrenilmesini sağlayan, çeşitli haberleşme araçlarının, şehiri tanıtıcı etkileriyle iletici faktörler arasına katıldıkları söylenebilir.

Şunun altının çizilmesi gerekir ki, iletici faktörler köylük alanlardan, şehirlere doğru yönelen bir akım olan şehirleşme hareketlerinin doğrudan sebepleri olmamakla beraber, şehrin çekici gücünün eseri olarak, köylük alanlara doğru yayılan teknolojilerin ürünüdürler. Fakat bu ürünler bir kez ortaya çıktıktan sonra, şehirleşme hareketinin önemli bir faktörü olarak işlemektedirler. Bu gelişme -sanayi ancak belli bir noktaya gelince oluşup yayıldığı için- bir anlamda sanayinin çekim gücünün -şehirdeki-, köylük alanlara uzanması veya çekim gücüyle, itici gücün birleşmesi şeklinde görülebilir.

4.4- Sanayileşme Olayının Özellikleri Ve Şehirleşme Hareketleri

Türkiye'de 1950'den sonra başlayan sanayileşme hareketlerinin en bariz etkisi, tarım toplumu özelliklerini dönüşüme uğratmış olmasıdır(67). Bunun belirtilerini şu noktalarda tesbit etmek mümkündür. Türkiye sanayileşmesi, tüketim sanayi ağırlıklı olsa da, bu yapıda bir sanayi dahi tarım toplumunu dönüştürücü dinamizme sahiptir. Bir defa tüketim sanayi, belli endüstriyel tarım mahsullerinin ham madde olarak kullanıldığı bir sektör olduğu için, alışılmış zirai işletme tipleri, değişime uğramakta, aile işletmeleri içerisinde işgücü açığa çıkararak, tarımda-modern araçların kullanılmasıyla- istihdam imkanları daralmaktadır. Bunun daha önemli bir çözücü etkisi de endüstri ürünlerinin, köylük yapıyı 'geçimlik' veya 'basit mübadele' şartlarından çıkarıp, ülke ekonomisiyle bütünleştirmek, hatta dünya ekonomisine açarak, pazar için üretime sokmak ve 'para ekonomisi'ne bağlamaktır. Bunun yaygınlık kazanmasıyla, köylük alanlar tüketim sanayinin ikinci bir etkisiyle karşılaşacaklardır ki, bu tüketim mallarının çeşitlenerek köylere kadar girmesidir. Böylece köylük alışkanlıklar kırılacak, tüketim normları değişmeye başlayacaktır(68). Bununla birlikte köyde tüketim imkanları, belli nakdî gelirlere bağlı hale gelecektir ki, bundan mahrum olan insanların köyde uzun süre tutunamayacakları da açıktır. Bir süre için, gelenekçi dayanışma ve yardımlaşma faktörleriyle tutunabilen insanlar, eğer köyde 'marjinal sektör' oluşturup, tanpon bir mekanizmaya sahip olamazlarsa, göç kararı hızlanacaktır(69).

Diğer bir nokta, şehirleri gelişme ve kuruluş yeri olarak seçen sanayi, kendiliğinden şehirlerin büyümesine yol açmıştır. 1927'deki ilk sayımda köy nüfusunun, toplam nüfus içindeki oranı % 75.8, 1950'de % 75 iken, 1980'de % 56.1'e düştüğü görülmektedir(70). Bir başka yayında ise, 1950 yılında toplam nüfusun % 18.7'si olan 3.924.000 kişi 102 adet-nüfusu 10.000 ve daha fazla yerlerde yaşarken 1975 yılında toplam nüfusun 41.4'ü olan 6.707.000 kişi, 278 adet 10.000 ve daha fazla nüfuslu yerlerde yaşamaya başlamış olduğu söylenmektedir(71).

Planlı dönemde resmi veriler, Türkiye'de şehirleşme hızının 1960'lardan sonra beşer yıllık kesitlerde gelişmesini sırasıyla % 5.7, % 6.2, % 5.9 şeklinde göstermektedir(72).

Türkiye'de sanayileşme ile şehirleşme arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından, Türkiye'nin en çok sanayileşmiş ili olan İstanbul'un Gayri Safi Yurtiçi Hasılası, Türkiye

(67) M. Sencer, *Op. Cit.*, s. 104-105.

(68) Mübeccel Kıray, *Toplumbilim Yazıları Ankara G.Ü. Yay.*, 1982, s. 204-212.

(69) M. Sencer, *Op. Cit.*, s. 102.

(70) Asuman Çezik, *Bölgesel Gelişme ve Kentleşme, Ankara: DPT Yay.*, 1978, s. 31.

(71) Tuncer Kocaman, *Yirminci Yüzyıl Sonuna Kadar Keni Nüfus Tahminleri, Ankara: DPT. Yay.*, 1980, s. 20-23.

(72) A. Çezik, *Op. Cit.*, 1978, s. 33.

Bir başka yayına göre, 1955-1980 arasında beşer yıllık dönemler için şehirleşme hızı sırasıyla: % 5.96, % 5.00, % 6.15, % 5.94, % 3.81 olarak verilmiştir. (Tuncer Kocaman, İlhan Özalın, *Nüfus Sektör Raporu, Ankara: DPT. Yay.*, 1983, s. 21.)

GSYİH'sının 1974'de % 20.6'sı, 1975'de % 20.2'si, 1976'da % 19.5'i dir. Tarım sektörü dışında SYİH'nın İstanbul-Türkiye oranı % 27 dolayındadır(73). Yani İstanbul 'sanayileşme' Türkiye içerisinde tipik bir gelişmeye sahiptir. Aynı şekilde Türkiye'de göç hareketlerinin yöneldiği alanlara da baktığımızda İstanbul'un başta gelen göç sahası olduğu görülmektedir. Göçlerin % 22.0'ı İstanbul'a yapılmıştır 1965-1970 dönemi içerisinde(74).

Türkiye'de sanayileşme hareketinin yer seçimi ile, şehirleşme hareketlerinin yönü arasındaki paralel gelişmeyi açıkça gösteren bir başka veri alanında bölgelerarası sanayileşme ve şehirleşme oranlarının karşılaştırılması olabilir(75). 1974 yılında Türkiye'deki toplam kamu imalat sanayi işyerlerinin % 29.6'sı Ege ve Marmara bölgelerinde, % 23.4'ü İç-Anadolu'da, % 25.7'si Karadeniz'de, % 9.6 Doğu-Anadolu'da toplanırken, aynı sırayla özel sektörde ise toplam sanayi işyerlerinin % 70.2'si Ege ve Marmara, % 13.6'sı İç Anadolu'da ve % 1.0'ı da Doğu Anadolu bölgelerinde toplandığı görülmektedir(76).

Sanayide çalışanlar açısından ele alındığında ise, özel imalat sanayisinde çalışanların % 76.0'ı, kamu işyerlerinde çalışanların % 33.0'ı Ege ve Marmara bölgesinde toplanmıştır. Sanayide toplam çalışanların % 61.3'ünün bu bölgede toplandığı anlaşılmaktadır. İmalat sanayiinde yaratılan katma değer dağılımı açısından ise oranlar aynı özelliktedir. Marmara, Ege bölgesinin payı 1968 yılında % 57.9 iken, 1974'de % 66.5'e çıkmıştır(77).

Sanayi hareketlerinde görülen bu gelişmelere paralel olarak, şehirleşme oranları ve hızlarının bölgenin sanayi parametrelerinin derecesine göre değiştiği görülmektedir.

Türkiye'de henüz şehirleşme oranı küçük olsa da, şehirli nüfusun genel nüfus içindeki payının ya da oranının artışı demek olan 'şehirleşme hızı'nın oldukça yüksek olduğu görülmektedir. 1950-1975 dönemini kapsayan yirmibeş yıllık sürede ortalama şehirleşme hızının % 6.4 olduğu tesbit edilmiştir(78).

Şehirleşme hızının yüksekliğinin sebeplerini ise, Türkiye'nin sanayileşmeye bağlı olarak yaşadığı sosyal değişimler etrafında 1) iç göçler, 2) şehir nüfusunun tabii artışına bağlı olarak işlediği anlaşılıyor. İç göçlerin burda baskın bir durumda olduğu söylenebilir. Zira nüfus artış hızının devamlı, şehirli nüfusun artış hızından geride kaldığı görülmektedir. Üstelik tabii artışının nisbi olarak düşük olduğu İstanbul'un nüfusu en fazla artan şehir olduğu da biliniyor(79). Bu durumda şehirleşme hızının sebebi, büyük ölçüde şehirli nüfusun dışında bir olaya, göçlere bağlıdır.

Göçün yerleşim birimleri arasında nüfusun başka faktörlere göre yer seçiminden kaynaklandığı ya da sosyal yapının fonksiyonları açısından, nüfusun yeniden dağıtım sürecine girmesiyle oluştuğu ve buna göre Türkiye'de 1950'den sonra nüfusun köylerden şehirlere doğru yeni bir dengeleme sürecine girdiği anlaşılmaktadır. Türkiye'de göçlerin özelliklerini belirlemeye çalışıldığında şu noktalar dikkat çekmektedir:

1) Genellikle göçler, nüfusu 10 binin üzerindeki yerleşmelere doğrudur. 1965'lerde doğduğu ilden ayrı yerlerde yaşayanların % 76.7'si, nüfusu 10 binin üstündeki yerlerde yaşamaktadır(80).

(73) DPT, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Ankara: DPT Yay., 1979, s. 77.

(74) Y. Sencer, *Op. Cit.*, s. 71-73.

(75) B. Tolon, *Op. Cit.*, s. 9-10.

Ayda Eraydın, *Bölgesel Gelişme Sektör Raporu*, Ankara: DPT Yay., 1982, s. 10.

(76) A. Çezik, *Op. Cit.*, 1982, s. 128.

Erol Tümerekin, *Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar*, İstanbul: İ.Ü. Yay., 1973, s. 7-20

(77) A. Çezik, *Op. Cit.*, 1978, s. 16-17

(79) *İbid.*, s. 33.

(79) Ayda Eraydın, *Op. Cit.*, s. 8.

(80) E. Kongar, *Op. Cit.*, 1976, s. 368-369.

(81) *En hızlı artış 500.000+şehirlilerdir* (A. Çezik, *Op. Cit.*, 1978, s. 38)

2) Şehirlerarasında da bir nüfus alış-verişi olmakla birlikte, bunun büyük bir ağırlık taşımadığı ve küçük şehirlerden-10 ile 50 bin nüfuslulardan- büyüklere doğru olduğu tahmin edilmektedir(81).

3) Şehirleşmenin ülke seviyesinde, dengesiz dağıldığı veya yığıldığı görülmektedir. Göç hareketleri, tarım yapılarının ağırlık taşıdığı bölgelerden, sanayi sosyal yapılarının yoğunluk kazandığı bölgelere doğru olmaktadır(82).

4) Göç hareketleri bölgelerarasında olduğu gibi, şehirler arasında da farklı yönelim göstermektedirler. Bazı şehirler diğerlerine göre aşırı derecede bir büyüme göstermiş olsalar dahi, gelişme temayülü şehirlere yönelen göçlerin, tek merkeze yönelmekten çok, bazı merkezlere doğru olduğu, yani yeni büyük şehirlerin oluştuğu gözlenmektedir(83).

Türkiye'deki şehirleşme hareketleri ile sanayileşme arasında var olan ilişkilerin, bir yönüde şehirlerin iş yapısıyla ilgilidir. Nüfusun 10.000'in üzerinde olduğu yerleşmelerde yeni şehir kabul edilen yerlerde tarımın önemini kaybettiği, işbölümünün geliştiği hizmet ve sanayi sektörlerinde çalışanların arttığı, bir başka ifadeyle bu tür fonksiyonlara bağlı olarak yerleşme yerinin büyüyüp şehirleştiği gösterilmiştir(84). Sanayileşme hızıyla, şehirleşme hızı arasındaki açığı kapatmak-şehirleşme hızının çok yüksek, sanayileşme hızının düşük olduğu biliniyor(86)-, genellikle marjinal sektör diye ifade edilen bir tampon mekanizma ile gerçekleştirilmektedir(85).

Ekonomik büyüme hızının çok üzerinde cereyan eden nüfus yığılmasının belirgin bir neticesi olarak, nüfus üretken sektörlerde istihdam imkanına kavuşamamakta, böylece marjinal işlere kaymaktadır(86).

Marjinal sektörü izah ederken Todaro "beklenen gelir akımı" kavramından hareket eder. Todaro'ya göre şehirdeki emek arzı, şehrin yarattığı iş imkanlarının bir fonksiyonudur. Şehir iş imkanı yarattıkça daha önce köylük alanlarda çalışanlar fakat göç edebilir nitelikte olanlar, belli bir gelir elde etmek ümidiyle şehirlere akın ederler. Nevar ki şehire gelenlerin sayısı oldukça artar, şehrin iş imkanlarının üstünde bir emek arzı ortaya çıkar. Todaro'nun bu izahı, şehirdeki emek arzının iş imkanlarının sürekli üzerinde kaldığını göstermesi bakımından önemlidir. Şehirdeki, bu fazla yahut emilememiş-sanayi tarafından- işgücü, ya modern sektörlerle hizmet yolları bulmakta, ya da kendisine yeni işler icad etmektedir. Bu düzensiz, örgütsüz, ancak geçinecek seviyede bir gelir elde edebilen grup, marjinal sektörü oluşturmaktadır. Bu şekliyle marjinal sektör, sanayi ekonomisinin tam olarak yerleşmemiş, ekonomik dengelerini sağlayıp, bütünleşmemiş olmasının yarattığı boşluklardan istifade ederek yaşamakta olan, düşük sermayeli, kısa sürede değiştirilip yeniden kurulan, derme çatma faaliyetlerden oluşmaktadır(87) Marjinal sektör, şehrin iş yapısına eklenmiş, bir 'alt iş yapısı' olduğu gibi, yaşama veya ikamet sahalarında, şehirlerde düşük standartlı yerleşmeler ve gecekondulardır(88).

Türkiye'nin yaşadığı şehirleşme olayının belirgin özelliklerinden birisi de metropolleşme olgusudur. Metropolleşme, modern teknolojinin şehir mekanında yol açtığı değişmelerin ürünüdür. Metropolleşmeyle teknoloji arasındaki ilişkinin aynı zamanda şehrin evrimiyle ilgisini şu noktada tesbit etmek mümkündür: "Metropolleşmeyi her oluşum

(82) M. Sencer, *Op. Cit.*, s. 109-110.

(83) *Ibid.*, s. 111.

(84) E. Tümerekin, *Op. Cit.*, s. 23-27

(85) MO.A.Ş. *Op. Cit.*, s. 33.

(86) I. Tekeli, *Op. Cit.*, 1982, s. 157.

(87) İlhan Tekeli ve diğerleri, *Op. Cit.*, s. 210.

(88) İlhan Tekeli, *Op. Cit.*, 1982, s. 179.

(89) I. Ak. *Op. Cit.*, s. 2.

gibi bir yapısal evrimin içinde ele almak mümkündür. Bu durumda teknolojinin özkaynak veya transfer oluşu, uygulama seviye ve biçimi, metropolleşmeyi değişik şekil ve şartlarda başlatacak, oluşturacak ve geliştirecektir. Bu yüzden sanayi ötesi toplumlar metropolleşme olgusunun olgunluk dönemini yaşarken, belli teknolojik ve toplumsal aşamaları yapamamış ülkelerde metropolleşme yeni yeni belirmektedir(89)".

Batılı toplumlarda metropolleşme, organik bir gelişmenin neticesi olarak, yani sanayi toplumunun mekanı olan büyük şehirlerin, modern teknolojilerin yoğunlaştığı sanayi sonrası toplum'la birlikte, metropoliten alan haline dönüştüğü görülmektedir. Kısaca batılı metropoller, bir sosyal evrim sürecinin mekana yansımaları olarak ortaya çıkmaktadır. Oysa Türkiye ve benzeri 'sanayileşme sürecindeki ülkeler henüz sanayi toplumunun şehirleşme merhalesinde iken- sanayi şehri olmaktayken metropolleşme olgusuyla karşılaşmaktadırlar. Burda iki süreç aynı anda veya üst üste yaşanmaktadır. Sanayi sonrası toplumun mekan dokusu olan metropolün, sanayileşme ile birlikte ortaya çıkması, açıktır ki şehirleşmeyi sağlıklı ya da çarpık bir yapıya sokacaktır. Henüz sanayi toplumuna göre şekillenmemiş bir şehir dokusu, üzerinde kurulduğu için yapı çarpık olmaktadır. Yalnız burada dikkatten kaçmaması gereken bir noktada bu tür metropollerde dahi belli bir derecede modern teknolojiler vardır. Kalkınma yada sanayileşme sürecinde, sanayi teknolojileri içerde üretilmediği için ithal edilerek, hedeflere ulaşılacak istenmektedir. Bu durumda, ithal edilen teknolojilerin metropol alanının bütünlük kazanan bir yerleşme dokusu, olmasını sağladığı söylenebilir. Fakat bu ithal teknolojiler, tam anlamda şehir fonksiyonlarının dahi ortaya çıkabilmesine imkan sağlayamadığı için, bunların etkisiyle oluşan metropollerde sosyal ve ekonomik fonksiyonlarla, talepler arasında derin bir uyumsuzluk oluşmaktadır. Bu yüzden, marjinal sektörün en yaygın olduğu yerler- Türkiye'de-metropoliten yerleşmelerdir.

Türkiye metropolleri köylük alanlardan kaynaklanan bir nüfusa sahiptir ve ne sanayi toplumunun tecrübesine, ne de sanayi sonrası toplumun bilgi ve becerilerine sahiptir. Bir başka söyleyişle, Türkiye'de metropoller modern teknolojilerin fonksiyonu olmaksızın çok, o teknolojileri eksik olarak kullanan-henüz sanayileştiği için-, köylük alanlardan göçedenlerin şehirleşme sürecine girdikleri alanlar görünümündedirler(90).

---

(90) *Ibid.*, s. 4.

TÜRKİYE'DE GECEKONDU VE KONUT KOOPERATİFLERİ

Beyhan Tan

GİRİŞ

1950'li yıllardan sonra kentlerimizde dar gelirli olan ve kırsal kesimden kente yeni göç eden nüfusun geleneksel, fakat ilkel yapı teknolojisi ile yaptığı, çağdaş yapı planları ile ilke, kural ve tasarım açısından çelişen, uzun mesafeli ya da kademeli hızlı göç hareketinin kaynaklık ettiği gecekondu oluşumları günümüzde de ülkemizin önemli problemlerinin başında gelen bir konudur.

Günümüzde çağdaş anlamıyla konut, en alt düzeyde de olsa sağlık, güvenlik rahatlık ölçümlerine uygun, işyerine kolayca erişilebilir bir uzaklıkta bulunan, su, kanalizasyon, elektrik, ulaşım, alışveriş, kültür ve eğlence kolaylıkları gibi altyapı ölçümlerine uygun düşen bir oturma biçimi(1) olarak tanımlanırken gecekondu ile ilgili tanımlamalarda bu unsurların yer almadığı görülmektedir. Çünkü gecekondunun belli yaşamsal özellikleri taşımasından çok bir barınak olması, burada yaşayanlar için daha önemlidir.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dünyada siyaset arenasında demokrasiye kayışın etkisiyle, batı dünyasında gerçekleşen ekonomik gelişmeler sonucu başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere Batı Avrupa Devletleri, Rusya'nın nüfus sahasına girmelerini önlemek için üçüncü dünya ülkelerine ve gelişmekte olan ülkelere yardımda bulunmaya başlamışlardır. Türkiye de bu şekilde yardım alan ülkeler arasındadır. Bu tür yardımlar ve Türkiye'nin kendi kaynakları ile sanayi yatırımları artırılmış dolayısıyla da bu kesimde iş gücü ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Sanayi tesislerinin kurulduğu belli merkezlere hızlı ve plansız bir nüfus akımının başlaması gelişmenin olağan bir sonucu olarak kabul edilebilir. İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Bursa, Konya, Diyarbakır, İzmit, Adapazarı, Mersin ve Kayseri gibi kentlerimizde nüfus artışına paralel olarak geliştirilemeyen konut sektörü gecekondulaşma sürecinin hızlanmasında sanırım en büyük etkenlerin başında gelmektedir(2)

GECEKONDU NEDİR?

Kentbilim Terimleri Sözlüğünde gecekondu, bayındırlık ve yapı kurallarına aykırı olarak gerçek yada tüzel, kamusal ve özel kişilerin toprakları üzerine, toprak sahibinin istek ve bilgisi dışında, imarsız olarak yapılan, barınma gereksinimleri devletçe ve kent

(1) Geray, Cevat: "XIII. İskan ve Şehircilik Haftası Açış Konuşması", XIII. İskan ve Şehircilik Haftası Konferansları, 22-26 Mart 1982, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara, 1983, s. 2

(2) Er, Celal: "Konut Meselesi ve Konut Yapı Kooperatifçiliği", Karınca Kooperatif Postası, S: 658, Ekim 1991, s. 6

yönetimlerince karşılanamayan yoksul ya da dar gelirli ailelerin yaşadığı barınak türü olarak tanımlanmaktadır. İmar ve İskan Bakanlığının İkinci İmar Kongresi dolayısıyla yayınladığı "Gecekondu Problemi" adlı komisyon raporunda ise gecekondu; kendisine ait olmayan yerde, imar mevzuatına aykırı, gayrisihhi ve fenni olarak alelacele yapılmış olan barınak olarak tanımlanmıştır(3). Hukuki yönüyle gecekonduanın tanımlanması ise 775 sayılı Gecekondu Kanunu'nun 2. maddesinde yapılmıştır. Buna göre gecekondu; imar ve yapı işlerini düzenleyen mevzuata ve genel hükümlere bağlı kalmaksızın kendisine ait olmayan arazi veya arsalar üzerinde sahibinin rızası alınmaksızın yapılan izinsiz yapılarıdır. Gecekonduanın sosyolojik açıdan yapılan tarifinde ise gecekondu kanunundaki bu tanımlamaya "sağlık şartlarından yoksunluk" kriteri eklenmiştir. Bu tanımlardan çıkarabileceğimiz bir sonuçla diyebiliriz ki gecekondu, kendiliğinden yapılmış olması, yasa dışı, izinsiz, denetimsiz ve sağlıklı olması yönlerinden bir sorun teşkil etmektedir. Gecekonduaların yol açtığı sorunlar incelendiğinde niçin bir problem alanı olarak bu konutların karşımıza çıktığını daha iyi idrak edebiliriz.

Gelişmekte olan bir çok ülke gibi Türkiye de İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda hızlı bir nüfus artışı ve kentleşme sürecine girmiştir(4). 1950 yılında 20.947.188 olan ülke nüfusu 1990 yılında 56.473.035'e ulaşmıştır(5). Bu genel nüfus artışı içinde, nüfusu 10.000'den fazla olan yerlere kent denilirse, kentsel nüfusun 1950-1985 yılları arasında 4.8 milyondan 25.8 milyona yükseldiğini tespit etmekteyiz(6). Ülkemizde kentleşme seyrine bakıldığında belli başlı büyük kentlerimizin daha da büyüme eğiliminde olduğu görülür. Nüfusu 100 bini aşan kentlerin oranının 1950 yılında yüzde 43.8'den 1980 yılında yüzde 63.3'e yükselmesi bu tezi doğrulamaktadır. Yine ülkemizdeki kentleşme, kalkınmanın bir sonucu olmaktan çok kırdan kente göç olgusunun doğurduğu demografik bir kentleşme görünümündedir. Buradan hareketle kentsel konut açığının sebebini büyük ölçüde kırdan kente yönelen plansız göçe bağlayabiliriz.

İnsanların içinde yaşadığı, zamanlarının büyük bir bölümünü geçirdiği fiziki çevreyi oluşturan ve uzun süre dayanan bir yapı olan konut, dayanıklı tüketim malı olmaktan çok, içinde yaşayanların verimini arttıran, yapıyla ilgili iş kolları ile dolaylı ve dolaysız ilişkisi bulunan işlendirme siyasasının aracı olarak kullanılabilen bir yatırım alanıdır(7). Ayrıca bizim insanımız için konut, bir sosyal güvenlik unsuru, mülkiyet hakkının sembolü ve sahiplik duygusunun ifadesidir. Son yıllara değin devlet katında konutun ölü yatırım alanı olarak görülmesi ve toplam yatırımlar içindeki payının arttırılmaması konut sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. Kentsel yerleşim alanlarında 6.5 milyona yakın sayıda olan birim konutların 1.5 milyonu gecekondu niteliğindeki yapılardan oluşmaktadır(8). Bu sayı da kentsel konut açığının varlığını gösterir bir bulgudur. Konut açığını bu noktada tanımlamamız gerekirse konut talebi ile konut arzı arasındaki fark gibi kısa bir tanım yapabiliriz. VI. Beş Yıllık Kalkınma Planının konut konusundaki hedeflerinde yüzde 20'lik bir konut açığının daha başlangıçta kabul edilmiş olması ülkemizde çözümlenmesi gereken bir konut açığı sorununun olduğunu göstermektedir. Devletin yönlendiriciliği, kooperatiflerin ve belediyelerin bu alandaki çabalarına rağmen devam eden bu açık gecekondularla kapatılmaya çalışılmış ve belli dönemlerde devlet tarafından bu oluşumlar ister istemez çıkarılan afların da etkisiyle desteklenmiştir. Ülkemizde sadece nüfus artışından kaynaklanan yıllık konut ihtiyacı 300 bin, yenilenme ihtiyacından kaynaklanan konut ihtiyacı ise 100 bin civarındadır(9). Üretilen konut sayısı yıllık konut ihtiyacının 2/3'ünü geçememektedir.

(3) DPT: Konut Sektör Raporu, Yayın No: DPT 1870-SPB 365, Ankara, 1982, s. 151

(4) Ayan, Mesut: Konut Alanları Tasarım İlkeleri, Kent-Koop Yayını, Ankara, 1985, s. 29

(5) DİE: İstatistik Göstergeler 1923-1990, DİE Yayını, Ankara, 1991, s. 7

(6) Keleş, Ruşen: Kentleşme Politikası, İmge Yayınları, Ankara, 1990, s. 26-27.

(7) Geray, Cevat: a.g.m., s. 2

(8) DPT: VI. BYKP Öncesi Gelişmeler 1984-1988, DPT Yayını, Ankara, 1990, s. 388

(9) Altuğ, M. Fevzi: "Türkiye'de Konut Açığı ve Konut Sektörünün Ekonomideki Önemi", BM Türk Derneği 1987 Yıllığı, Ankara, 1988, s. 64-65.

V. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde gelir gruplarına göre konut ihtiyacının belirlenmesi çalışmaları sonunda konut ihtiyaç sahiplerinin yüzde 34.5'inin alt ve alt-orta gelir, yüzde 38.4'ünün orta gelir gruplarına ait olduğu görülmektedir(10). Gelir seviyesi düşük olan grupların konut sahibi olma şansları da giderek yok olmaktadır.

Ülkemizde konut yatırımı bugüne kadar sadece özel kesim tarafından kârlı bir yatırım olarak görüldüğünden özel kesimin lüks konut yapımına yönelmesi gibi bir sonuç ortaya çıkmıştır. Konut sorununun daha çok dar gelirli grupların sorunu olduğu düşünülürse konut ihtiyacının karşılanmasında devletin konut piyasasına yönlendirici ve organize edici bir pozisyonda girmesinin gereği ortaya çıkmaktadır.

KENTSEL KONUT AÇIĞI

Ülkemizde artan nüfus, köyden kente göç ve çekirdek aileye dönüş sebebiyle konut talebi sürekli olarak artmaktadır. Ayrıca artan gelir ve kültürel gelişmenin etkisiyle daha iyi nitelikler taşıyan konut edinmeyi isteyen bir kesim de mevcuttur. Bu durum da konut talebinin canlı tutmaktadır. Ülkemiz konutlarının mevcut durumlarına bakıldığında konut olarak kullanılan binaların büyük kısmının yapımında kullanılan malzemeler, sahip oldukları birimler ve altyapı imkanları açısından bir ailenin sosyal ve kültürel ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak olduğu görülür(11). Bunun yanı sıra ülkemizde özellikle son yıllarda kira bedellerinin hızla yükselmesi ve asgari standartlara sahip konutların bile kiralarının dar ve sabit gelirli olanların üstüne çıkması konut konusunda ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Ülkemizde mevcut konutların yapımlarında kullanılan sistem ve malzemeler ile bu konutların sahip oldukları alt yapı tesisleri bize konut probleminin varlığını, nüfus-konut ilişkisi ise konut açığının hızla büyüdüğünü göstermektedir(12).

Hızlı nüfus artışı, aile yapısında meydana gelen değişiklik, şehirleşme, sosyo-kültürel gelişmeler, gelir seviyesi ve barınma maliyeti ilişkisi, sosyal talep, yenilenme ve ıslah ihtiyacı konut talebini artırıcı faktörlerdir. Talep bu hızla artarken halkın en az 85-100 metrekarelik evleri tercih etmesi açığın devamında etkili olmaktadır.

Eldeki verilere dayanılarak yapılan bir tahmin ile Türkiye'nin 2000 yılına kadar konut ihtiyacı 5.5 milyon birime ulaşacaktır. Bu ise yıllık 340 binin üzerinde konut üretimini gerektirmektedir. Üretilen birim konut sayısı ise bu rakamın altında kalmaktadır (13). Bu noktada kentsel konut açığının sebeplerine geçekodu oluşumlarını da eklersek kentsel konut açığı rakamlarının büyüklüğü daha rahat görülecektir.

GECEKONDUNUN SEBEBİ KONUT PROBLEMİ

Gecekodu oluşumlarının temel sebebi kent insanının konut ihtiyacıdır. Çeşitli ekonomik ve sosyal sebeplerle kente gelen kesim düşük gelirlerinin elvermemesi dolayısıyla sağlıklı konutlar yerine gecekonduya yönelmektedir.

Kentler ekonomik ve sosyal olarak kente yeni gelen sabit ve düşük gelirli insanlara iş ve barınma imkanı vermemektedir. Özellikle yeterli gelire sahip olamayan insanlar, mevcut kent konutlarına sahip olamamakta, konut kiralalarının da pahalı olması dolayısıyla hukuk dışı yollarla barınma mekanı edinmeye çalışmaktadırlar. Sağlık şartları bakımından yeterli olan ucuz konutların olmaması gecekondunun temel sebebidir. Gecekodu konutları ise sağlıklı konut kapsamında yer almaması ve standartlara uymaması dolayısıyla kentsel konut açığı rakamlarına ilave edilmesi gerekli konutlardır.

(10) Ünal, Gökhan: "Tartışma Bildirisi", Konut 86, Kent-Koop Yayını, Ankara, 1987, s. 204

(11) Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği: Konut Sorunu, Ankara, 1988, s. 6.

(12) Türkiye Ticaret, Sanayi ... a.g.e., s. 10

(13) Türkiye Ticaret, Sanayi ... a.g.e., s. 32

GECEKONDU NİÇİN BİR PROBLEM?

Temelde gecekondular, tarımda makineleşme ve veraset yoluyla toprakların parçalanması sonucu oluşan geçim sıkıntısı, sanayileşmeye bağlı olarak kentlerde ortaya çıkan işgücü ihtiyacı, konuta duyulan ihtiyaç, kira bedellerinin yüksekliği ve diğer sosyal sebeplerin etkisiyle yönelmiş oluşumlardır. Gecekondu oluşumlarının kentleşme, kentlileşme, kamu hizmetlerinin yetersizliği, sağlık gibi pek çok konuda bir sorun teşkil ettiği genelde kabul edilmektedir. Bunları daha detaylı olarak incelersek;

Göç sonucu kentlerin köyleşmesi, köylerdeki sefaletin kentlere aktarılması, büyük kentlerde güvenlik sorunlarına sebep olmaktadır. Güvensiz bir ortamdan kurtulmak için kente göçen insanları kentte, köydekinden daha güvensiz bir ortam beklemektedir. Bu ortamın ise, insanları psikolojik açıdan ne kadar olumsuz etkileyeceği açıktır.

Herhangi bir yer seçimi kriterine bağlı kalmadan sadece barınacak bir çatı bulmak anlayışı ile kente yerleşen bu geniş kitlelere yaşadıkları dar çevrede değil kentin bütününde iletişim, ulaşım sorunlarının önemli sebeplerinden biri haline gelmektedir. Gecekondular kente yeni göçen ailenin nüfus yapısına ve yaşama alışkanlıklarına uygun olmadığı için, bunalımların, kentten kopukluğun getirdiği yalnızlaşmanın önemli sebeplerinden biri olarak gösterilebilir.

Ülkemizde kentleşme-sanayileşme ilişkisinin düzenli ve birbirini destekleyen bir biçimde gelişmemesi sonucu kentleşme yapımız düzensiz ya da çarpık kentleşme olarak adlandırılmaktadır. Bir kaç büyük kentimizin düzensiz olarak büyümesi, büyüyen bu alanlardaki kentsel organizasyonların kentliye yetmemesi ve artan nüfusun konut ihtiyacı karşısında konut adedinin yetersiz kalması gibi etkenler gecekondulaşma ve çevre sorunları gibi olumsuzluklara neden olmaktadır(14).

Gecekondu yoğunluğunun hızlı artışı kent hizmetlerinin yeterlilik düzeyini hızla düşürmektedir. Merkezi ve yerel yönetimlerin de gecekondu alanlarına yaptıkları hizmetler oldukça sınırlıdır. Bu nedenle de kentlerimizde varlığını kendi kendine sürdürmeye çalışan bir gecekondu kesimi oluşmaktadır. Bireye ve aileye bir konutun sunması gereken konfor ve inisiyatif imkanına sahip olmayan konutlar olarak karşımıza çıkan gecekonduların yapım malzemeleri genelde standartların altındadır. Gecekondular belirlenen konut standartlarından ayrı, farklı farklı karmaşık bir görünüm arz etmektedir.

Ülkemizde gecekondunun kapsamına mı, kaçak yapılaşma kapsamına mı alınacağı literatürde tartışmalı olan lüks sayılabilecek gecekondularla, Ankara'daki Demetevler benzeri çok katlı ve kısmen konut standartlarına uygun gecekondu kapsamına dahil edebileceğimiz konutlar bulunmakla birlikte genelde gecekondular yol, su, kanalizasyon ve benzeri altyapıya sahip olmayan ya da imar afları sonrasında kısmen sahip olan yapılar olarak kent sorunlarının başında gelmektedirler. Başlangıçta tek katlı yapılar olarak karşımıza çıkan gecekondulara yıllar itibarıyla kat ilaveleri yapıldığı ve iki ila üç katlı yapılara dönüştürüldüğü görülmüştür. İstanbul ve İzmir'de bu tür konutların oranı yüde 40 ile 50 civarındadır. Ankara'da ise bu oran daha düşüktür(15). Yapılara bu şekilde eklenme yapılması hem binanın temeli hem de dış görüntüsü açısından sakıncalıdır. Büyük kısmı 100 metrekareden daha küçük bir alanda inşa edilen gecekondularında hane halkı büyüklüğü ortalama 5 kişidir. Erzurum gecekondularıyla ilgili olarak yapılan bir araştırmada ise hane halkının daha büyük olduğu ve ortalama gecekonduların büyüklüğünün 30-40 metrekare civarında bulunduğu tespit edilmiştir. Bütün bunlar açıkça göstermektedir ki gecekondular konut alanı ve bu alanda yaşayan insan sayısı bakımından konut standardından oldukça uzaktır(16).

(14) Görmez, Kemal: "Türkiye'de Kent Hayatı", Kooperatifçilik, S: 94 Ankara, 1991, s. 49

(15) Alpar, İstiklal-Yener, Samira: Gecekondu Araştırması, DPT, SPB, Mayıs 1991, s. 129

(16) Görmez, Kemal: "Türkiye'de Gecekonduların Konut Yapısı ve Özellikleri", Karınca Kooperatif Postası, S: 659, s. 24

Gecekonduların hemen hemen tamamı mühendis, mimar gibi teknik elemanlar vasıtasıyla değil, inşaat ustaları ya da konut sahibinin bizzat kendisi ve ailesi tarafından yapıldığından sağlık koşullarına uygun olmaları ve ihtiyaçlara tam olarak cevap vermeleri beklenemez. Dolayısıyla gecekondu yapıım tekniği nedeniyle de bir sorun alanı oluşturmaktadır.

Gecekondu konutlarının çoğunluğu ısıtma aracı olarak soba kullanırken, İstanbul gecekondualarının yüzde 41 civarında bir kısmı yakıt olarak odun kullanmaktadır. Bu da kentlerimizin önemli bir sorunu olan hava kirliliğini artırıcı bir faktördür(17).

Gecekondu olumsuz yapıım özellikleri dolayısıyla aileye birşey verememekte, aksine huzursuz, güvensiz, sağlıksız bir yaşam alanı görüntüsü taşımaktadır. İnsan yaşadığı mekanın uygun koşulları taşıması oranında üretici, verimli ve mutlu olabilir. Bunun tersi durumda ise toplumsal sorunlar günden güne artacaktır.

Genelde konut çevresinin, altyapı, ulaşım, park-bahçe, oyun alanı, alışveriş merkezi ve diğer kamu hizmetleri ile donatılması gerekirken gecekondualarda bu tip oluşumlara rastlayamamaktayız. Bunun yanısıra gecekondualar suyu ve kanalizasyonu olmayan yapılar olması nedeniyle de sağlık açısından uygun bir görünüm arzetmemektedir(18).

Gecekonduanın yol açtığı sorunlardan bir diğeri ise kent estetiğine olumsuz yönde etkide bulunmasıdır. Kasaba ve kentlerimizdeki tarihsel ve kültürel değer taşıyan eski konutlar, son yıllarda artan kırdan kente göç ve kentlerin hızlı büyümesi sonucunda yok edilmeye başlanmıştır. Kültürümüzü yansıtan ve insana duyulan saygı çerçevesinde inşa edilen eski evlerimiz son yıllarda sanayileşme ve kentleşmenin etkisiyle toplumsal yaşam şeklimizin değişmesi sonucu hızla yok olmaktadır. Gecekonduamızın bu doğrultuda mevcut durumlarına bakıldığında ise tarihsel ve kültürel değerlerin ön plana çıkarılması bir yana günümüz değerlerine bile aykırı bir yapılaşma görüntüsüyle karşılaşmaktayız. Son olarak da gecekonduaların bir yoksulluk ve marjinalite alanı olarak ülke yönetimine ağır sorumluluklar yüklediğini yukarıdaki açıklamalara ekleyebiliriz.

KONUT PROBLEMİNİN ÇÖZÜM YOLLARI

Konut probleminin öncelikle çözümlenmesi gerekli olan konuların başında geldiği kabul edilirse konuyla ilgili **acil çözümlerin** gerekliliği gün ışığına çıkar. Konut üretiminin hızlandırılmasından ve artırılmasından öte mevcut üretim anlayışının mutlaka sorgulanması gereklidir. Yeni üretilecek konutlar işlevsel barınma özelliklerine sahip, daha az lüks, daha ufak alanlı olmak zorundadır. Konut maliyetlerindeki artışın piyasadaki efektif konut talebini özellikle de dar gelirlilerin konut taleplerini daralttığı bilinmektedir. Bu durumda devletin aktif olarak konut sektörüne, konut yatırımları, arsa politikası, finansman ve konut tasarımı gibi konuları biçimlendirme yoluyla girmesi ve alt ve orta gelir gruplarını destekleyerek konut edinmelerine yardımcı olması gereklidir. İnşaat maliyetlerini düşürmenin ve dolayısıyla konut üretimini artırmanın bir diğer yolu toplu konuta yönelimdir. Ülkemizde Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi'nin Örnek Şehir Projeleri, Belediyelerin önderliği ve desteğiyle yürütülen uygulamalar, inşaat firmalarınınca yapılan toplu konutlar ve konut kooperatiflerince oluşturulan birliklerin uygulamaları son yıllarda konut üretiminde hayli etkili olmuştur(19). Ancak birim konut sayısını artıran bu tür toplu konut üretim şekli yine de maliyetler nedeniyle yükselen fiyatlar dolayısıyla gecekonduada yaşamın kesimin büyük çoğunluğuna hitab edememiştir.

(17) Görmez, Kemal: "Türkiye'de Gecekonduaların..." a.g.m., s. 24

(18) Harrison, Paul: Üçüncü Dünya'nın Batılaşdırılması, Çev: Cevdet Cerit, İstanbul, 1990, s. 98

(19) Kent-Koop: Konut 82, 1982 Yılında Konut Sektörü..., Ankara, 1983, s. 53.

ÜLKEMİZDE KONUT KOOPERATİFÇİLİĞİ

Ortaklarının konut veya işyeri ihtiyacını uygun şartlarla karşılamak amacıyla oluşturulan toplumsal örgüt şeklinde tanımlanabilecek olan konut kooperatiflerinin temeli 1935 yılına kadar uzanmaktadır. Ülkemizde ilk Türk Yapı Kooperatifi 26 Ocak 1935 tarihinde Ankara'da kurulan Bahçelievler Yapı Kooperatifi'dir. Bu kooperatifin ürettiği konutlar bugünkü Bahçelievler semtinin çekirdeğini oluşturmuştur(20). Ancak bu ilk yapı kooperatifiyle birlikte konut üretiminde büyük ve lüks evlere doğru bir eğilim de konut kooperatifçiliğinin temeline yerleşmiştir. Yine bu kooperatifin üyelerine bakıldığında toplumun orta ve üst gelir dilimindeki bürokratlardan oluştuğu görülmektedir.

Ülkemizde yukardan aşağıya doğru bir örgütlendirme biçiminde başlayan konut kooperatifi oluşumları özellikle büyük kentlerimizde yoğunlaşmış durumdadır. Bunun sebebi ise kentleşmenin büyük kentlerdeki durumu ve Sosyal Sigortalar Kurumu'na bağlı işçilerin daha çok gelişmiş sanayi merkezlerinde toplanmasıdır. Bir başka önemli nokta ise günümüz konut kooperatiflerinin ilk konut kooperatifimizde olduğu gibi orta ve üst gelir grubunun bir hareketi görünümünde olmasıdır(21).

1935 yılında kurulan Bahçelievler Yapı Kooperatifi devletten maddi ve manevi yardım şeklinde destek görürken, 1945 yılından sonra planlı döneme kadar ülkemizde genel eğilim özel girişimciliğin konut sorumluluğunu yüklenmesi şeklindedir. Ancak sınırlı da olsa Sosyal Sigortalar Kurumu'nun kendi işçilerinin kuracağı konutları desteklemesi, bu dönemdeki gelişmelerdendir. 1961 yılına kadar konut kooperatifleri yılda 4 ila 5 bin arasında konut üretmişler, gerçek ihtiyacın çok altındaki bu sayı ise kentlerimizde hızla büyüyen konut ihtiyacının çok altında kalmıştır. Yine bu dönemde konut kooperatifçiliğinde toplu konut üretimine geçecek büyüklüğe erişilememiş olması konutta üretim düşüklüğünün bir diğer sebebidir. 1961'den sonra planlı döneme geçilmiş, kalkınma planlarında toplu konut konusu ağırlıklı olarak yer almıştır. Ancak planlarda bu konutların nasıl ve kim tarafından inşa edileceği konusunda değinilmemiştir. 1961 Anayasası'nın 49. maddesinde yer alan "devlet, yoksul veya dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirler alır" hükmü ile konut konusunda genel bir politika çizilmiş ancak bu politika net bir şekilde fiiliyata dökülemediği. Daha sonra yürürlüğe giren 1982 Anayasası'nın 57. maddesiyle getirilen devletin, şehirlerin özelliklerini ve çevre şartlarını gözeterek bir planlama çerçevesinde, konut ihtiyacını karşılayıcı tedbirleri alarak toplu konut teşebbüslerini destekleyeceği konusundaki hüküm toplu konut uygulamasına verilen önemi göstermektedir(22).

1984 tarihi itibarıyla toplu konut konusunda bir çerçeve kanun niteliğinde olan ve yeterli kaynak birikimine imkan sağlamayan 2487 sayılı Toplu Konut Kanunu'nu yürürlükten kaldıran 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu da konut konusunun öneminin anlaşılmasının göstergeleridir. Tabii ki yasal düzenlemeler bunlarla kalmamıştır. Ancak çıkarılan kanun ve yönetmeliklerin içeriğinden çok konumuz itibarıyla kooperatiflerin dar ve sabit gelirli olan konut ihtiyacının giderilmesi konusundaki etkileri önemlidir. Bu nedenle özellikle kooperatiflerin kentsel konut açığının giderilmesinde ve dar gelirli olan konut sahibi olmaları konusundaki faaliyetlerine değinmek istiyoruz.

Gecekondu büyük ölçüde ülkemizdeki dar ve sabit gelirli olanların mekanıdır. Bu oluşumların önlenmesi için ilk olarak göçün önüne geçilmesi gerekmektedir. Bunun için de üç yol önerilmiştir. Toprak ve Tarım Reformu, Kooperatifleşme ve Merkez Köylerin

(20) Çağlar, Ziya: *Kooperatifler Mevzuatı, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, No: 79, Ankara, 1992, s. 18*

(21) Keleş, Ruşen: *"Türkiye'de Konut Kooperatifçiliği", Konut Kooperatifçiliği Semineri I, Kent-Koop Yayınları, Ankara, 1982, s. 22.*

(22) İsbir, Eyüp: *Şehirleşme ve Meseleleri, Ankara, 1991, s. 75.*

Oluşturulması bu tedbirlerdir. Bu yollardan biri tek başına yeterli olmayacaktır. Birbirleriyle bağlantılı olarak ve bir plan dahilinde uygulanmaları gerekmektedir. Kırsal alan refahını arttıracak bir oluşum olarak düşünülen kooperatifler, kentlerde göçün etkisiyle ortaya çıkan nüfus artışının yol açtığı konut ihtiyacının giderilmesinde de etkili olacak kuruluşlardır. Ancak bireylerin birleşerek kurdukları kooperatifler kredi zorlukları, inşaat malzemelerinin pahalılığı gibi nedenlerle net bir başarı sağlayamamışlardır. Bunun sonucu kooperatiflerin konut konusunda etkin bir faaliyet göstermelerini sağlamak üzere birlikler oluşturulması yoluna gidilmiştir. Belediyelerin desteği ve 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu'nun kooperatiflerin üst birlikler oluşturmalarına imkan vermesiyle ilk olarak Ankara Belediyesi tarafından Kent-Koop'un kurulmasına Batıkent projesiyle öncülük edilmiştir. Bunun yanısıra Antalya, İzmir, İstanbul gibi büyük illerimizde de kooperatifler üst birlikler oluşturma yoluyla toplu konut üretimine geçmişlerdir. Yine Marmara Bölgesi Yapı Kooperatifleri Birliği Konutbirliğin, Halkalı Projesi uygulaması sonucu önemli ölçüde konut üretimi gerçekleştirilmiştir. Ancak bu projeler dahilinde üretilen konutlar gelir düzeyi belli bir seviyenin üstünde olan kesime yöneliktir.

Sonuç itibarıyla konut kooperatiflerimizin direkt olarak gecekondulu kesime hitap etmemekle birlikte konut açığının giderilmesine katkıları dolayısıyla konut probleminin çözümünde önemli etkide bulunabileceğini ve gerek çevre düzeni, gerekse konutun iç donanımları açısından standartlara uygun konutların yapılması yoluyla kentlerimizdeki konut probleminin çözümünde etkili olabileceğini söyleyebiliriz. Birim konut sayısının artışı ise konut talebini karşılama yönünden önemlidir. Ancak kooperatifler nisbeten küçük alanlı konutlara yönelirlerse otomatikman maliyetler de düşeceğinden dar ve sabit gelirliilerin özellikle de gecekondulu kesiminin sağlıklı konutlarda oturma şansı artacaktır. Aracı ve spekülâtörleri bertaraf etme konusunda dar ve sabit gelirliilerin tek şansı kooperatifler olarak görünmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Alpar, İstiklal-Yener, Samira : Gecekondulu Araştırması, DPT, SPB, Mayıs 1991
- Altuğ, M. Fevzi : "Türkiye'de Konut Açığı ve Konut Sektörünün Ekonomideki Önemi", BM Türk Derneği, 1987 Yıllığı, Ankara 1988.
- Ayan, Mesut : Konut Alanları Tasarım İlkeleri, Kent-Koop Yayını, Ankara, 1985
- Çağlar, Ziya : Kooperatifler Mevzuatı, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, No: 79, Ankara 1992
- DİE : İstatistik Göstergeler 1923-1990, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 1991
- DPT : VI. BYKP Öncesi Gelişmeler 1984-1988, DPT Yayını, Ankara, 1990
- DPT : Konut Sektör Raporu, Yayın No: DPT 1870, SPB 365, Ankara, 1982
- Er, Celal : "Konut Meselesi ve Konut Yapı Kooperatifçiliği" Karınca Kooperatif Postası, S: 658, Ekim 1991
- Geray, Cevat : "XIII. İskan ve Şehircilik Haftası Açış Konuşması", XIII. İskan ve Şehircilik Haftası Konferansları, 22-26 Mart 1982, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara, 1983
- Görmez, Kemal : "Türkiye'de Kent Hayatı", Kooperatifçilik, S: 94, Ankara, 1991

- Görmez, Kemal : "Türkiye'de Gecekonduların Konut Yapısı ve Özellikleri", Karınca Kooperatif Postası, S: 659.
- Harrison, Paul : Üçüncü Dünyanın Batılılaştırılması, Çev: Cevdet Cerit, İstanbul, 1990
- İsbir, Eyüp : Şehirleşme ve Meseleleri, Ankara, 1991
- Keleş, Ruşen : "Türkiye'de Konut Kooperatifçiliği", Konut Kooperatifçiliği Semineri, Kent-Koop Yayınları, Ankara, 1982
- Keleş, Ruşen : Kentleşme Politikası, İmge Yayınları, Ankara, 1990
- KENT-KOOP : Konut 82, 1982 Yılında Konut Sektörü..., Ankara, 1983
- Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği: Konut Sorunu, Ankara 1988
- Ünal, Gökhan : "Tartışma Bildirisi", Konut 86, Kent-Koop Yayını, Ankara, 1987

beciya

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TARIMA DAYALI SANAYİNİN YERİ

Yrd. Doç. Dr. Semiha Kızıloğlu^(*)

GİRİŞ

Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörü, sanayi için dayanak olmakta, sanayinin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri üretmektedir. Ülkemiz de kalkınma çabası içinde bulunan ve sanayisini her geçen yıl biraz daha ileri götürmeye çalışan bir ülke görünümündedir. Gelişmekte olan diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de sanayide ilerlemek ve ekonomik yönden kalkınmak için doğal kaynaklardan en iyi şekilde yararlanması gerekir. Bu nedenle tarım, ülke ekonomisine önemli ölçülerde katkısı olan bir sektördür.

Bilindiği gibi bir ülkenin ekonomisi, farklı ağırlıkta olmak üzere, başlıca üç ana sektörden oluşmaktadır. Bunlar: tarım, sanayi ve hizmet sektörleridir. Bu ana sektörler de kendi içlerinde çeşitli alt gruplardan oluşturulmaktadır. Tarım sektörünü, bitkisel üretim, hayvansal üretim, ormancılık ve su ürünleri alt sektörleri meydana getirirler. Sanayide: madencilik, imalat, sanayi, enerji, gaz ve su sanayi gibi alt sektörler vardır. Hizmetler sektörü, daha geniş olmak üzere, inşaat, ticaret, ulaştırma ve haberleşme, mali müessese hizmetleri, konut sahipliği, kişisel ve mesleki hizmetler, kamu hizmetleri gibi alt gruplara ayrılmaktadır.

Ana ekonomik sektörlerin bu alt grupları da, kendi içinde alt gruplara bölünmektedir. Tarıma dayalı sanayi işletmelerinin yer aldığı imalat sanayini ise tüketim malı üreten sanayiler, ara malları üreten sanayiler ve yatırım malları üreten sanayiler oluşturmaktadır (Güneş, 1990). Gıda-ıçki ve tütün sanayi, dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi gibi hammaddesinin tamamını veya büyükçe bir kısmını tarım ürünlerinin oluşturduğu tarıma dayalı sanayi işletmeleri, tüketim, malı üreten imalat sanayi kesiminde yer almaktadırlar. Yine tarıma dayalı sanayi işletmesi olan orman ürünleri sanayisi de ara malı üreten imalat sanayi işletmeleri arasında yer alır. Gıda sanayini ise et ve et mamülleri, süt ve süt mamülleri, un ve unlu mamüller, bitkisel yağ, şeker ve şekerli mamüller, meyve ve sebze işleme, su ürünleri sanayi dalları oluşturmaktadır (Gürgen, 1988)

Bu çalışmada, hammaddesinin tamamını veya büyükçe bir kısmını tarım ürünlerinden alarak mamül hale getiren yani tarım ürünlerinin kıymetini artıran tarıma dayalı sanayinin ülke ekonomisindeki yeri ele alınmış ve 1980'li yıllardan 1990'lı yıllara doğru gösterdiği değişimler incelenmeye çalışılmıştır.

Tarıma Dayalı Sanayinin Ülke Ekonomisindeki Yeri:

Türkiye'de cari faktör fiyatları ile Gayrisafi Milli Hasılanın sektörlere göre değerini, dağılımını ve gelişme hızını gösteren çizelge 1'deki değerlere göre 1980 yılında 925 milyar lira tarım sektöründen gelir sağlanırken, 1990 yılında 45.611.6 milyar liralık ge-

(*) Atatürk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, T. Ekonomisi Böl.

Çizelge 1. Türkiye'de Cari Faktör Fiatları ile Gayrisafi Milli Hasılanın Sektörlere Göre Değeri, Dağılımı ve Gelişme Hızı

Sektörler	1980			1989			1990			İndeks 1980=100
	Değer (Milyar TL)	Dağılım (%)	Gelişme Hızı (%)	Değer (Milyar TL)	Dağılım (%)	Gelişme Hızı (%)	Değer (Milyar TL)	Dağılım (%)	Gelişme Hızı (%)	
- TARIM	925.0	20.9	98.5	25366.0	15.0	58.3	45611.6	15.9	80.0	4931.0
- SANAYİ										
Madencilik	74.6	1.7		3095.2			4548.8			6097.6
İmalat Sanayi	865.1	19.5		38254.1			59176.4			6840.4
Enerji	84.3	1.9		6260.1			10016.6			11882.1
Toplam	1024.0	23.1	113.0	47609.4	27.9	66.1	73741.8	25.7	60.4	7201.3
- HİZMETLER	2148.7	48.4	98.0	78512.9	46.1	74.9	132378.7	46.1	70.2	6160.9
- NET DIŞ ALEM FAKTÖR GELİRLERİ	107.2	2.4		2955.3	1.7		4067.1	1.4		3793.9
- DOLAYLI VERGİ- LER SÜBVANSİ- YONLAR	230.0	5.2		15968.8	9.3		31455.1	10.9		13676.1
- GAYRİ SAFİ MİLLİ HASILA	4434.9	100.0	47.8	170412.4	100.0	69.4	287254.3	100.0	68.6	6476.7

Kaynak: Anon. 1991, S. 5, Tablo 1.3
Anon. 1992, S. II-58

lir elde edilmiştir. İndeks değerinden de anlaşılacağı gibi 1980-1990 dönemi sonunda tarım sektöründen elde edilen gelir % 4831.0 oranında bir artış kaydetmiştir.

Tarımın, Gayrisafi Milli Hasıla içindeki payı 1980 yılında % 20.9 iken 1990'da % 5'lik bir azalma ile % 15.9'a düştüğü görülmektedir. Gelişme hızında da bir düşmenin olduğu (% 98.5'den % 80.0'e) anlaşılmaktadır. Ancak sektörler arasındaki en yüksek gelişme hızına bakıldığında 1980 yılında % 113.0 ile sanayi sektörünün, 1990 yılında ise % 80.0'lik gelişme hızı ile tarım sektörünün ilk sırayı aldığı görülmektedir.

1980-1990 döneminde Gayrisafi Milli Hasılda % 6376.7'lik bir artışın olduğu çizelge 1'deki indeks değerlerinden anlaşılmaktadır.

Türkiye'de 1990 yılına ait toplam ihracatın sektörler göre dağılımı incelendiğinde, toplam ihracat gelirinin % 18.1'i tarım ve hayvancılık ürünlerinden, % 79.3'ü sanayi ürünlerinden, % 2.6'sı da madencilik ve taş ocakçılığı ürünlerinden sağladığı görülmektedir (Çizelge 2). İşlenmiş tarım ürünleri, deri ve kösele sanayi ürünleri, orman ürünleri sanayi, dokuma ve giyim sanayi ürünlerinden oluşan tarıma dayalı sanayi ürünleri ihracat gelirinin, toplamdaki payı ise % 44.5'dir. Tarım ve hayvancılık ürünleri payında hesaba katarak ihracat gelirinin % 63'ünün temelini tarım ürünlerinin oluşturduğu söylenebilir. Buda, ülke ekonomisinin temelini, tarım sektörünün oluşturduğunun önemli bir göstergesidir. Ayrıca bu sonuç, çizelge 1'deki değerlere bakarak tarımın ülke ekonomisindeki yerinin önemi azalıyor şeklinde bir yorum yapmanın doğru olmayacağını göstermektedir. 1988 yılı verileri ile 1990 verileri karşılaştırıldığında 2 yıl içerisinde toplam ihracat içerisinde temelini tarım ürünlerinin oluşturduğu tarım ve hayvancılık ve tarıma dayalı sanayi ürünleri ihracat gelirinde yaklaşık % 3'lük bir artışın olduğu anlaşılmaktadır. Yine Devlet İstatistik Enstitüsünün verilerine göre toplam ihracatın 1980 yılına ait değeri 2910 milyon dolardır. Aynı yılda gıda, içki, tütün, canlı hayvan, hayvansal ve nebati yağlar ihracat geliri de 1480 milyon dolar civarındadır. (Anon. 84). Bu verilere göre toplam ihracat gelirinin % 50.9'unun temelini tarım ürünlerinin oluşturduğu ifade edilebilir. 1980-1990 dönemi sonunda toplam ihracat içerisinde tarım ürünlerinin payında yaklaşık % 12'lik bir artışın meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin, imalat sanayi ve onun kapsamında bulunan tarıma dayalı sanayinin 1980 ile 1988 yılları arasında iş yeri sayısı, çalışanlar ortalaması ve yarattıkları katma değer bakımından göstermiş olduğu değişim çizelge 3'de verilmiştir. Bu çizelgedeki değerlerden imalat sanayinde yer alan işletmelerin % 95'inin özel sektöre ait olduğu görülmektedir. Tarıma dayalı sanayi işletmelerinin, imalat sanayi içerisinde işyeri sayısı bakımından 1980 ve 1988 yıllarında aldığı paylar sırasıyla % 48.9, % 53.3'dür. Gıda-içki ve tütün sanayinin işyeri sayısı bakımından 1980-1988 döneminde fazla bir düşmenin olmadığı, dokuma-giyim eşyası ve deri sanayinde ise % 4.8'lik bir artışın olduğu, orman ürünleri, kağıt ve kağıt ürünleri ve basın sanayinde ise azda olsa bir düşmenin olduğu çizelge 3'deki verilerden anlaşılmaktadır.

Çizelge 3'deki verilere göre, tarıma dayalı sanayi olarak nitelendirilen işletmelerin çalışanlar ortalaması olarak imalat sanayi içerisinde aldıkları payın yaklaşık % 52 civarında olduğu söylenebilir. Aynı çizelge değerlerinden çalışanlar ortalaması bakımından 1988 yılında, 1980 yılına göre; gıda-içki ve tütün sanayinde bir düşüş (% 4.7'lik), dokuma-giyim eşyası ve deri sanayinde ise artışın (% 4.5'lik) olduğu, diğer gruplarda ise fazla bir düşmenin olmadığı ifade edilebilir.

1988 yılında imalat sanayinde yaratılan 26.942.183.527 bin liralık katma değerinin % 35.6'lık (9.566.827.268 bin liralık) kısmı tarıma dayalı sanayi tarafından yaratıldığı çizelge 3'den anlaşılmaktadır.

1980-1988 dönemi, imalat sanayi tarafından yaratılan katma değerinin oransal dağılımı bakımından karşılaştırıldığında; gıda-içki ve tütün sanayinin payı % 18.34'den % 16.5'e, dokuma-giyim eşyası ve deri sanayinin payında % 15.2'den % 14.9'a orman ürünlerinin payı ise % 1.3'den % 1.1'e düştüğü, kağıt ve kağıt ürünleri ve basın sanayinin pa-

Çizelge 2. İhracatın sektörel dağılımı (Milyon \$)

		1988	1989	1990
I. TARIM VE HAYVANCILIK				
	Değer	2341.4	2125.5	2347.2
	%	20.1	18.3	18.1
II. SANAYİ ÜRÜNLERİ				
A- Tarıma Dayalı Sanayi Ürünleri				
	Değer	4621.8	5041.0	5771.5
	%	39.6	43.4	44.5
İşlenmiş Tarım Ürünleri				
	Değer	884.7	917.2	940.5
	%	7.6	7.9	7.2
Deri ve Kösele Sanayi Ürünleri				
	Değer	514.1	604.3	749.3
	%	4.4	5.2	5.8
Orman Ürünleri Sanayi				
	Değer	21.6	16.0	20.8
	%	0.2	0.2	0.2
Dokuma ve Giyim Sanayi				
	Değer	3201.4	3503.5	4060.9
	%	27.5	30.1	31.3
B- Diğer Sanayi Ürünleri				
	Değer	4321.6	4045.3	4509.1
	%	37.1	34.8	34.8
Toplam Değer				
	%	8943.4	9086.3	10280.6
		76.7	78.2	79.3
III- MADENCİLİK VE TAŞ OCAKÇILIĞI				
	Değer	377.2	412.9	331.5
	%	3.2	3.5	2.6
TOPLAM				
	Değer	11662.0	11624.7	12959.3
	%	100.0	100.0	100.0

Kaynak: Anon. 1991, S. 50, Tablo IV.9

Çizelge 3. Türkiye'de İmalat Sanayinin İşyeri Sayısı, Çalışanlar Ortalaması ve Yarattıkları Katma Değerin Dağılımı.

Sanayi Grupları	İşyeri Sayısı		Çalışanlar Ortalaması		Katma Değer (1000 TL.)	
	1980	1988	1980	1988	1980	1988
I- Gıda-İçki ve tütün sanayi	1851	1978	188160	188637	151136558	4438898152
%	21.3	21.2	23.3	18.6	18.3	16.5
II- Dokuma-Giyim eşyası ve deri sanayi	1688	2255	185807	278744	125579119	4002194478
%	19.4	24.2	23.0	27.5	15.2	14.9
III- Orman ürünleri	352	357	17172	21489	10216851	295508174
%	4.0	3.8	2.1	2.1	1.3	1.1
IV- Kâğıt ve kâğıt ürünleri ve basın sanayi	367	376	28508	37189	23005122	830226464
%	4.2	4.1	3.5	3.6	2.8	3.1
Diğer imalat sanayi grupları	4452	4355	387053	489245	514039086	17670861478
%	51.1	46.7	48.1	48.2	62.4	64.4
Özel	8302	8904	519511	753156	491029983	17789897634
Kamu	408	417	287189	262148	332946753	9152285893
İmalat toplam	8710	9321	806700	1015304	823976736	26942183527
Sanayi %	100	100	100	100	100	100

Kaynak: Anon. 1988 S. 3
Anon. 1990, S. 210-221

yı % 2.8'den % 3.1'e, diğer imalat sanayi gruplarının payı ise % 62.4'den % 64.4'e yükseldiği görülmektedir (Çizelge 3). Tarıma dayalı sanayi işletmelerinin yarattıkları katma değer açısından 1980 yılına göre imalat sanayi içinde aldıkları payın azaldığı (% 37.6'dan % 35.6'ya düştüğü) anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu gelişmelere rağmen tarımsal sanayi kesimlerinin, yaratılan genel katma değer içindeki yerlerini korudukları ifade edilebilir.

Çizelge 4. İmalat Sanayinde Kapasite Kullanım Oranları

Sanayi Grupları	1989			1990		
	Kamu	Özel	Ortalama	Kamu	Özel	Ortalama
Gıda Sanayi	63.0	68.5	66.7	70.0	67.7	68.9
Dokuma Sanayi	66.5	72.3	71.7	77.2	79.6	79.3
Orman ve Orman Ürünleri Sanayi	81.5	75.5	77.3	80.1	76.8	78.1
Kâğıt-Basın	68.4	74.9	74.0	86.3	75.0	79.5
Kimya Sanayi	67.3	75.7	71.8	75.9	75.6	74.7
Taş Toprak	72.8	84.4	82.8	70.4	84.9	83.0
Metal Ana Sanayi	53.1	70.8	63.4	58.5	79.1	69.6
Makina Sanayi	55.1	66.8	65.3	53.6	73.7	72.8
Diğer İmalat Sanayi	22.5	63.0	63.1	-	60.1	60.1
İmalat Sanayi	62.5	72.3	69.5	70.6	76.1	74.4

Kaynak: Anon. 1991, S. 16, Tablo II.6

İmalat sanayinde kapasite kullanım oranlarını gösteren çizelge 4'ün incelenmesi ile, 1980 yılında özel sektörde kapasite kullanım oranı, kamu sektörüne göre orman ve orman ürünleri sanayi hariç, diğer gruplarda yüksek olduğu anlaşılmaktadır. 1990 yılında gıda, dokuma, orman ve orman ürünleri, kağıt-basın sanayilerinde kapasite kullanım oranı bir önceki yıla göre arttığı yine aynı çizelge değerlerine göre söylenebilir. İmalat sanayinde ise ortalama 1989'da kapasite kullanım oranı % 72.3 iken 1990'da % 74.4'e yükselmiştir.

SONUÇ :

Bu çalışmada tarıma dayalı sanayinin Türkiye ekonomisi açısından taşıdığı önem, çeşitli ekonomik göstergelerle açıklanmaya çalışılmıştır. Hakikaten de hammaddesinin önemli bir bölümünü yurtiçi kaynaklarından temin eden, böylece dışarıya bağımlılığı en az olan imalat sanayi içerisinde işyeri sayısı çalışanlar ortalaması ve katma değer bakımından önemli paya sahip olan tarıma dayalı sanayi, tarım ve sanayi sektörünün gelişmesinde yardımcı olmaktadır.

Toplumun gıda maddeleri ihtiyacının karşılanması yanında, ihraç gelirimiz içinde de önemli bir potansiyel oluşturması, Türkiye'yi imalat sanayinin alt dalı olan tarıma dayalı sanayi dalını geliştirme ve daha ileri seviyeye getirme zorunluluğunda bırakmaktadır.

KAYNAKLAR:

- Anonymous., 1984, Türkiye İstatistik Cep Yıllığı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Anonymous., 1988, Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Anonymous., 1990, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Anonymous., 1991, Türkiye Temel Ekonomik Göstergeler, Devlet Plânlama Teşkilâtı, Temmuz-1991, Ankara.
- Anonymous., 1992, Mart 1992'de Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Güneş, T., 1991 Türkiye'de Makro Ekonomik Yaklaşımlar Açısından 1980-1990 Arası Tarım-Sanayi İlişkileri, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Haftası Sempozyumu. 7-9 Ocak-Ankara.
- Gürgen, Y., 1988 Tarıma Dayalı Sanayi İşletmeciliği, Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ders Kitabı, No: 174. Adana.

21. YÜZYILA DOĞRU DEVLET-ÇİFTÇİ İLİŞKİLERİ

Vedat Uzunlu

Türkiye'de 1980'li yıllarda serbest piyasa ekonomisine geçilmiştir. Görünen odurki, gelişmiş ülkelercede uygulana gelmekte olan serbest piyasa ekonomisi, diğer bir deyimle ekonomide liberasyon, gelişmekte olan ve kapalı ekonomilerin terkedildiği ülkelercede 2000 li yıllarda, kalkınmak amacıyla uygulanacaktır.

Serbest piyasa ekonomisinin tam anlamıyla uygulanabilmesi için bazı şartların oluşmasına ihtiyaç vardır. Mesela piyasada alıcı ve satıcıların birbirleri üzerinde pazar ve pazarlık gücü oluşturmaları önemlidir. Ancak Devletin müdahalesinin olmadığı tarım piyasalarında, ürünü satın alanlar mutlaka satın alma güçlerini ortaya koyarak eksik rekabet piyasası oluşturmuşlardır. Bu durum ise dünyanın en gelişmiş ülkelerinde bile devletin üretici çiftçilerini korumak amacıyla piyasalara müdahalesini zorunlu hale getirmiştir.

Serbest piyasa ekonomisinde esas, fiyatların piyasalarda arz ve talebe göre herhangi bir müdahale olmaksızın belirlenmesi olmasına rağmen, dünya'da genellikle devlet müdahalesinin olmadığı bir piyasa mevcut değildir. Özellikle gelişmiş ülkelerde devlet tarım sektöründe, üreticileri büyük oranlarda korumaktadırlar. Mademki biz ekonomimizi dünyaya entegre etmek istiyoruz, ekonomimizin önemli bir sektörünü oluşturan tarım sektörünü de dünya şartlarına göre uyarlamak zorundayız.

21. Yüzyıla girerken Türk devletinin Türk çiftçisi ile muhtemel ilişkileri hakkında görüşümüzü açıklamadan önce gelişmesini tamamlamış ülkelerdeki durumu genel hatları ile gözden geçirmeyi lüzumlu görmekteyiz.

Avrupa Topluluğunda, ABD'de ve Japonya'da uygulamaya konulan tarımsal politikalar, tarım sektöründe çalışanların gelirini sanayi sektöründe çalışanların gelirine çıkarmayı amaçlayan ve çok güçlü korumacılık tedbirlerini içeren politikalardır.

AVRUPA TOPLULUĞU (AT)

Avrupa Topluluğuna üye ülkeler topluluk tarım politikası hükümleri altında, kendi politika tedbirlerini de uygulamaya devam etmektedirler. Ortak tarım politikasıyla (OTP) topluluk tarım ürünleri ihraç eden önemli ülkeler arasına girmiştir. Politikanın esası ortak piyasa düzenleri ve fiyat politikasına dayanmakta ve çok güçlü korumacılık tedbirlerini de içermektedir. Ama bugün OTP'nin mali yükü topluluk için büyük bir problem haline gelmiştir.

AT'de üreticileri destekleme, direkt tarımsal girdilere değil, ürünlere yapılır. Üye ülkelerin ortak olarak finanse ettikleri bir fondan (FEOGA), garanti ve yönverme olarak, yapılan harcamalar, toplulukta çiftçilerin ürettiği ekonomik önemi olan her ürünü kapsa-

maktadır. FEOGA aynı zamanda tarımsal yapıyı düzenlemekte üreticilere pazarlık gücü veren çiftçi organizasyonlarının kurulmasını desteklemektedir. Topluluk OTP kapsamında uygulanan çiftçi korumacılığının amaçları:

- * tarımsal verimliliği arttırmak,
- * tarımsal nüfusa iyi bir hayat standardı sağlamak,
- * tarım piyasalarının istikrara kavuşturulması,
- * malların talep ve arzının düzenlenmesi.

olarak özetlenebilir.

AT'de koruma ve desteklemeye alınan ürünler koza, pirinç, arpa, soya, durum buğday, yumuşak buğday, mısır, şeker, süt, sığır eti, domuz eti, tavuk eti, kuzu etidir. 1982-86 yıllarında bu ürünlere sağlanan ortalama yıllık destek 212 trilyon liradır. Üretici sübvansiyon eşdeğeri % 35.4'tür.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

ABD'de tarım politikasının hedefleri aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

1. Çiftçi gelirlerini diğer sektör gelirleri seviyesinde tutmak.
2. Tüketicilere makul fiyatlarla ihtiyaçlarını karşılayacak kadar gıda temin etmek.
3. Bu iki hedefe mümkün olan en düşük maliyetle ulaşmak.

ABD tarım programları arz kontrolü, mal kredi programları ve doğrudan ödemeler yoluyla, hububat pamuk ve soya üreticilerine fiyat ve gelir desteği sağlar. Bu destekte ekim sahası kısıtlamalarında yer almaktadır. Amaç arzın artışını yavaşlatmak ve toprak muhafazasına yönelmektir.

1982-86 yıllarında ortalama tarıma destek tutarı 76 Trilyon TL'dir. Desteklenen ürünler buğday, mısır, pirinç, darı, arpa, yulaf, soya, süt, sığır eti, domuz eti, kümes hayvanlarıdır. 1982-86 ortalama üretici sübvansiyon eşdeğeri % 24.6'dır.

JAPONYA

Yüksek seviyede korumacılığa karşı Japon ziraatı zayıftır ve bugün kendi kendine yeterliliği % 70 lerden % 40 a kadar düşmüştür. Dünyanın % 9 payla en büyük ithalatçısıdır. Japon tarım politikasının esasları şunlardır: 1) istikrarlı gıda arzı, 2) Beslenme alışkanlığını devam ettirmek, 3) Yüksek verimlilik sağlamak, 4) Tabii kaynakları ve köy bütünlüğünü korumak.

Tarım politikası esasta üç temele dayanmaktadır. Bunlardan birincisi gıda arzının devamlılığını sağlama çerçevesindeki yüksek destekleme fiyatlarıdır. Alışkanlıklarını sürdürmeleri açısından da pirinç, buğday, soya ve balık arzını genişletme programları vardır. Devlet kuruluşu olan Gıda Kurumu vasıtasıyla da önemli ürünlerin ithalatını kontrol ederek iç fiyatları yüksek tutmaktadır. 19 ürün hala kotaya tabidir.

Pirinç, buğday, arpa, soya, şeker pancarı, şeker kamışı, çiğ süt, işlenmiş süt, sığır eti, domuz eti, tavuk eti, narenciye desteklenen ürünlerdir. Destekleme miktarı ise 1982 - 86 yıllık ortalama olarak 111 Trilyon TL dir. Sübvansiyon oranı % 71.7'dir.

Japonya'da devlet pirinç üreticilerine dünya fiyatlarından üç kat fazlasını vermek suretiyle destek sağlamakta ve üretici teşvik edilmektedir.

Ayrıca, Dünya ticaretinin düzenlenmesi için kaideler koyan, rehberlik yapan ve ticaret meselelerinin tartışılmasına zemin hazırlayan bugüne kadar 93 ülkenin imzaladığı bir andlaşma vardır ki buna GATT denmektedir. GATT tarım konusunda, diğer sektör-

lerdeki kadar başarılı olamamıştır. Bunun sebepleri üye ülkelerin tarım politikasının birbirlerinden çok farklı oluşu, tarımda ticaret kısıtlamaları ve tarımdaki direk ödemeler, girdi, nakliye ve pazarlama sübvansiyonlarıdır.

Diğer bir uluslararası çalışmada tarımsal konulara daha çok ağırlık veren Uruguay Round'ta da aşağıdaki hedefler tesbit edilmiştir.

1. İthal engellerinin kaldırılması, dolayısıyla piyasa mekanizmasının hakim kılınması.
2. Destekleme ve sübvansiyonların disipline edilmesi ve beynelmilel rekabet şartlarının iyileştirilmesi.
3. Karantina tedbirlerinin hafifletilmesi.

Uruguay Round'da 4 değişik grup vardır. Bu gruplar kendi görüşleri doğrultusunda tekliflerde bulunmaktadır. Bunlar: CAIRS, JAPONYA, ABD, AT gruplarıdır. Bunların teklifleri şöyledir.

CAIRS Grubu: (Avustralya, Brezilya, Endonezya, Arjantin vs.)

Kısa vadede ticaretle ilgili üretim ve ihracat sübvansiyonlarının ve piyasaya giriş tahditlerinin dondurulması, üretim ve ihracatla ilgili sübvansiyonların belli bir oranda indirilmesi, desteklemelerin tedricen kaldırılması, uzun dönemde ithalattaki bütün tedbirlerin kaldırılması, gümrük vergilerinin sıfırlanması, ticarete yansıyan bütün sübvansiyonların yasaklanması.

JAPONYA: İthalatçı bir ülke olan Japonya gerçekte ticaret tahditlerinden yanadır. Bununla beraber aşağıdaki hususlara ağırlık vermiştir. Üye ülkelerin gıda güvenliği için ithalat tedbirleri bu maksatla yurt içi tedbirlerinde alınabilmesi, üretim seviyelerinin açıklanması, sağlık tedbirlerinin belli bir standarda kavuşturulması.

ABD: İthalat tahditlerinin yasaklanması, tarımdaki ihracat sübvansiyonlarının sınıai ürün ihracatındaki sübvansiyonlar gibi değerlendirilmesi, lüzumsuz karantina kontrollerinin kaldırılması. ABD tarımda iç desteklerin yüzde 70, ihracat sübvansiyonlarının ise daha büyük oranlarda azaltılması için 10 senelik bir geçiş dönemi teklif etmektedir.

AT: Tarımda Avrupa Topluluğu genel kaidelerle ilgili yapılan tekliflere sıcak bakmakta, değişik ürünler için değişik kaidelerin kullanılmasını istemektedir. Toplam desteğin % 30 indirilmesi, dalgalanmaların % 30'u geçmesi halinde piyasa düzeltme yoluna gidilmesini önermektedir.

TÜRKİYE TARIM POLİTİKASI

Tarımsal üretimde iklim faktörlerinin etkili olduğu ülkemizde, tarım politikasının ana hedefleri; kendi kendine yeterliliği sağlamak, verimliliği ve ihracatı artırmak, çiftçilerin gelir ve hayat seviyelerini yükseltmektir.

1989'dan sonra tarımda liberalleşme çerçevesinde ithal kısıtlamalarının kaldırılması veya hafifletilmesi, (AT ile yapılan anlaşmalar gereğince) gümrük vergilerinin indirilmesi, desteklenen ürün sayısının azaltılması, sübvansiyonlarının düşürülmesi gibi değişiklikler getirilmiş, bunun sonucunda bu yıllarda tarımsal ürünler ithalatında artışlar olmuş ve Türk çiftçisinin ekonomik durumu zora girmiştir.

1. Fiyat Destekleme Programları: Amacı çiftçiyi üretime özendirmek ve üretimin artarak devam etmesini sağlamaktır. Fiyat tesbiti ise genel ekonomik politikalara paralel olarak yapılmaktadır. Burada çiftçi yüksek fiyatlarla desteklenmeye çalışılmaktadır.

2. Girdi Sübvansiyonları: Önemli bir tarım politikasıdır. Bu programa giren girdiler şunlardır. Gübre, hayvan yemi, süt üretimi teşvik primi, zirai ilaç, tohum ve damızlık hayvan.

3. Kredi Programı: Çevirme kredisi, satış kredisi, iyileştirme kredisi, arazi edinme kredisi, tarım sanatları kredisi, toprak su kredileri, ziraate dayalı sanayi kredileri, yatırım kredileri, ihracat kredilerini kapsar.

4. İç Pazar Düzenlemeleri: Bu düzenlemeler çerçevesinde amaç tekellerin kaldırılmasıdır. Şimdiye kadar bu husus yaş çay yaprağında ve tütünde uygulanmaya başlamıştır. Tarımla ilgili kitlerin özelleştirilmesi henüz sağlanamamıştır. Ancak, ufak bir kırır-dama vardır.

5. Dış Pazar Düzenlemeleri: Serbest pazar ekonomisine geçişle birlikte teşvik politikalarıyla ihracattaki artışlara paralel olarak ithalatta da artışlar meydana gelmiştir. İhracatta vergi iadesi gibi bazı tedbirler özendirici olmuş ve ihracatçı vergi destekleme tedbirlerinden faydalanmıştır. Bunun yanısıra bazı ürünlerin ihracatını engelleme tedbirleri de getirilmiştir. Mesela, 1981 de kotaların kaldırılmasıyla ithalatta büyük oranda artışlar meydana gelmiştir.

Türkiye'de çiftçilere sağlanan desteğin ABD, AT ve Japonya'ya göre düşük olduğunu söyleyebiliriz.

Destekleme ve sübvansiyonlar serbest piyasa ekonomisinin kurallarına ters düşen kısa vadeli tedbirlerdir. Bu tedbirlerle ülke tarımının iyileştirilmesi güç olacaktır. Çünkü ülke nüfusunun yaklaşık yarısı tarımla uğraşmaktadır. Dolayısıyla işletme bazında destek ve sübvansiyon (D-S) çok düşük seviyelerde olmaktadır. Bunun yanında D-S daha çok büyük ticari işletmelerin faydasına sunulmakta fazla girdi kullandıkları ve çok ürettikleri için D-S'den ençok onlar istifade etmektedirler.

Küçük tarım işletmelerinin durumu da bunun tersine her gün daha da kötüye gitmektedir. Eğer politika bu küçük tarım işletmelerinin ortadan kaldırılması yönünde ise doğrudur. O zaman da istihdam imkanları yaratma problemi ortaya çıkacaktır. Ama, eğer amaç mevcut işletmelerin varlığını sürdürebilmelerini sağlamak, daha verimli olmak, tarımsal geliri topyekün artırmak ise, bu farklı kesimler ayrı ayrı mutalaa edilmeli, yada küçük işletmeleri koruyucu ek tedbirler getirilmelidir. Bu tedbirler kalıcı ve problemi temelden çözücü olmalıdır. Ülkeler uzun dönemde serbest piyasa ekonomisi çerçevesi içerisinde tarımda korumacılık ve piyasalara müdahale oranlarını asgariye indirmek ve azaltmak durumunda kalacaklardır. Esasen ABD, AT ve diğer gelişmiş ülkelere göre ülkemizde tarıma verilen destek çok daha az olmasına rağmen, ekonomimizi global ekonomiye veya dünyaya uyumlu kılmak için şimdiden bir takım önlemler almak durumundayız.

21. yüzyılda tarımımızın iyileştirilmesi ve devletin çiftçilerle iyi ilişkiler geliştirebilmesi ve ileri ülkelerle aramızdaki farkı kapatabilmek için neler yapabiliriz sorusuna ise etkili bir Tarımsal Enformasyon Sistemi kurmalıyız diyerek aşağıda belirtilen ana başlıkları teklif ediyoruz.

Tarım sektöründe gelişmeyi, modernizasyonu gerçekleştirebilmek için üç önemli konunun göz önünde tutulması gerekmektedir.

1. Yeni teknolojilerin geliştirildiği araştırma kuruluşlarına önem vermek,
2. Yayım teşkilatını güçlendirmek,
3. Çiftçi organizasyonlarının oluşturulması için gerekli ortamı sağlamak.

Dikkat edilirse birbirleriyle bağlantılı olan bu üç unsur Tarımsal Makro Enformasyon denen sistemin alt unsurlarıdır. Bu alt unsurların birisinde meydana gelecek bir problem tüm sistemin işleyişini olumsuz etkileyecektir. Devletin üzerine düşen, etkili Tarımsal Makro Enformasyon Sisteminde, araştırma, devlet-çiftçi ilişkisinin ilk basamağıdır. Araştırmalar ekonomik ve sosyal kalkınmanın motoru olan teknolojiyi üretir ve bu teknoloji eğer çiftçiye ulaşmış ve kabul görmüş ise fayda sağlar, verimliliği artırır ve

sosyal değişimi hızlandırır. Araştırma pahalı ve aynı zamanda riski yüksek bir yatırımdır. Yıllarca yapılan araştırmalar sonunda kayda değer bir Şey bulunamayabilir. Bunu özel girişimci kolay üstlenemez. Dolayısıyla araştırmalar ilk etapta, devlet desteği altında faaliyette bulunmak durumundadır. Eğer var ise özel araştırma kuruluşlarında devletce desteklenmeli ve teşvik edilmelidir. Bunun için devlet araştırmaya tarımdan elde edilen gelirin en az % 2'sini ayırmalıdır.

Tarımsal araştırma kuruluşlarının amacı, çiftçinin güvenle kullanacağı ve gelirini artıracaağı teknolojileri ve bilgileri, ortaya koymak olmalıdır. Bunun için üzerinde durulması gereken en önemli konular bilgili, konusuna hakim, profesyonel araştırıcı kadroların yetiştirilmesi ve araştırmalarda alt yapının iyileştirilmesidir. Ayrıca tarımsal araştırma kuruluşları, çiftçinin problemlerine çözüm getirecek, uygulamalı araştırmalara ağırlık vermeli yani çiftçinin üretimde karşılaştığı problemler, araştırma konularının esasını oluşturmalıdır.

Etkili bir tarımsal enformasyon sisteminin tanımı genellikle Şöyle yapılır: Araştırma bilgi üretir, yayım bu bilgiyi çiftçiye ulaştırır ve çiftçi bunu kullanır. Bu yanlış bir tanımlamadır. Halbuki etkili bir enformasyon sisteminde çiftçiler çok aktiftirler. Bilgilerin (teknolojinin) geliştirilmesinde, adaptasyonunda ve faydalı bulduğu enformasyonu talep etmede, çiftçilerin devlet kuruluşlarını etkilemesi ve tarım kuruluşlarının kendilerini çiftçi koşullarına uyarlaması önemlidir. Özellikle tarım potansiyellerinin düşük ve çiftçi öz kaynaklarının yetersiz olduğu yörelerde tarımın geliştirilmesinde gerekli ve önemli husus aktif bir çiftçi grubunun meydana getirilmesidir. Çiftçiye motive etmek ve kendi sorunlarına kendilerinin sahip olmasını gerçekleştirmektedir.

Yayımda insan potansiyellerinin geliştirilmesi bir gelenektir. Tarımsal Yayımında önem verilen husus genellikle teknik buluşların çiftçiye ulaştırılmasıdır. Diğer bir yayım geleneği ise insan potansiyelini geliştirmek için, kırsal kesimdekilerin eğitimidir. Yetişkinlerin eğitimi, kurumların oluşturulması, liderlik özelliğinin geliştirilmesi, değişim ve organize olabilmelidir.

Amaç sadece tarım işletmelerinin geliştirilmesi değil işletmelerle birlikte kişilerin kendi kendilerine gelişmesine de katkıda bulunmaktır. Teknolojik buluşlar ve insan potansiyelinin veya kabiliyetinin gelişmesi birbirlerine itici güç olmalıdır ve birbirlerini tamamlamalıdır (Bilim-teknoloji-sosyal değişim).

Tarımsal enformasyon sisteminde teknolojik boyut yanında teknolojiden yararlanacak çiftçilerin organize olabilmeleri çok önemlidir. Bu konuda da Araştırma ve Yayımın bir bütün olarak çaba harcanması hatta etkili bir enformasyon sisteminde çiftçilerin kontrolü ellerinde bulundurmaları gerekmektedir. Bu meydana, çiftçinin eğitimi önem kazanacak ve yeni teknolojiyi uygulayabilecek kapasitede profesyonel çiftçilere ihtiyaç duyulacaktır. Ürün bazında kurulacak çiftçi organizasyonları yatay ve dikey entegrasyonlarla güçlü olmalı ve pazarlamasını kendisi yapabilmelidir.

Çiftçi organizasyonlarının oluşturulması ile devletin yaptığı veya yapmaya çalıştığı bir çok işler veya görevler tarımın gerçeک sahipleri olan çiftçiler tarafından bizzat yerine getirilecek devlet küçülecek ve sadece düzenleyici koordine edici ve gözetleyici bir rol üstlenecektir. Devlet 21. yüzyılda çepeleçilik ve sütçülük yapmayacaktır.

Çiftçi organizasyonları sadece efektif bir çiftçi alt sisteminin oluşmasında önemli değil ayrıca bilgi ve teknolojilerden faydalanmak için gerekli olan, girdileri temin edecek kredi verecek organizasyonları kurduğu için de önemli olacaktır ve devlet girdi temininde aracılık yapmayacaktır.

Gelişmiş ülkelerdeki çiftçi organizasyonları üretime yönelik biçok faaliyet yanında aşağıdaki fonksiyonları da yerine getirmektedir.

- Teknik ve bilim adamları ile toplantı düzenleyerek, teknik, ekonomik ve sosyal problemleri tartışmak.

- Yetişkinler ve gençler için eğitim imkanları ve kurslar düzenlemek,

- Çiftçiler için muhasebe büroları organize etmek.

- Çiftçi temsilcilerinin parlamentoya seçilmesine çalışmak ve fiat politikalarında, vergi, araştırma, yayım ve çevre korumasında etkili olmaktır. Diğer bir deyimle, kırsal kesimi ekonomik, politik ve demokratik alanda milli ekonomiye ve politikaya entegre etmektedir.

Evet, kırsal kesimde hayat standardını yükseltmek, kişileri teknolojiyi kullanacak kapasiteye kırsal kesimde eğitimle getirmek, bunun için gerekli girdileri sağlamak, ürünü pazarlamak ve çiftçi çıkarlarını korumak çiftçi organizasyonları ile mümkündür. Üretici organizasyonları aynı zamanda yönetiminde üreticilerin olduğu çok güçlü pazarlama kuruluşlarını da meydana getirmektedir. Bu kuruluşlar devletin yönlendirilmesi ve teşviki ile üreticilerin gönüllü olarak kurması gereken teşkilatlardır. Devletin bu gün yapmaya çalıştığı birçok hizmetler bu organizasyonlar tarafından yapılarak, yükü hafifletilecektir. Ticari zihniyetle çalışan bu organizasyonlar serbest piyasa ekonomisi kurallarını uygulayan ve böylece de 21. yüzyılda devlet-çiftçi ilişkilerini etkili düzenlemede çok önemli araçlar olacaktır.

Uzun vadede devlet-çiftçi ilişkilerinde devletin gözönünde bulundurması gereken hususlar şöyle sıralanabilir:

- Arazi parçalanmasının önüne geçecek yasal düzenlemeler yapılmalıdır. Çiftçi bizat üretim yaptığı sürece çiftçidir. Profesyonel olmalıdır.

- Arazi toplulaştırılmasına önem verilerek en fazla kârın elde edileceği ölçekte büyüklüğündeki işletmeler oluşturulmalıdır.

- İşletmelerin ekonomik genişliği ve bütünlüğe kavuşturulmak için teşvik edilmelidir. Toplulaştırdığı zaman kredi teşviki verilmelidir.

- İşletmelerin yeterli seviyede girdi kullanmasını sağlayıp kârın maksimum yapılabilmesi için çiftlik modellerini oluşturacak çiftçi organizasyonları kurulmalıdır.

- Çevreyi koruma tedbirleri alınmalı tarımsal üretimde çevreyi bozan kimyasal maddelerin kullanımı asgariye indirilmelidir.

- Bilgi güç kaynağını teşkil eder. Devlet, bilgiyi ortaya koyacak teşkilatları kurmalı, üretim ve pazarlama ile ilgili içte ve dışta etkili bir haber ağı oluşturarak özellikle üreticiler her konuda bilgilendirilmelidir.

- Veri toplama ve analizinde doğruluğu artırmak ve çabukluğu sağlamak için kuruluşlar arasında bir bilgisayar ağı kurulması gerekmektedir.

- İleriki yıllarda biyoteknoloji daha da önem kazanacağından şimdiden bu konuda çalışmalar başlatılmalıdır.

Bu hususların yanında kısa vadede şu tedbirler alınmalıdır:

- Çiftçi eğitimi, mevcut kaynaklarının etkin kullanımı.

- Teknolojik gelişmenin hızlandırılması, bu meyanda araştırmaların güçlendirilmesi ve direk çiftçi problemlerine yönelik olması.

- Dolayısıyla, yayım vasıtasıyla, yeniliğin çiftçiye intikali ve gelir seviyesinin, verim artışına bağlı olarak yükseltilmesi.

- Devletin ticaretten vazgeçmesi, TMO, TZDK, TSEK, ET-BALIK, TKK... gibi kuruluşların gözden geçirilmesi.

- Tarım sektöründeki personel hareketlerinin ihtiyaca bağlı olarak yapılması.

ŞEKERPANCARINDA ÇEŞİT İSLÂHI VE TOHUM ÜRETİMİ¹

*Prof. Dr. Celâl Er²
Araş. Gör. Mustafa Yıldız²*

1. GİRİŞ

Günümüzde dünya nüfusu 5 milyarı aşmıştır. Yıllık % 2'lik nüfus artış hızı ile, 2035 yılında dünya nüfusunun 13.5 - 14 milyar olması beklenmektedir. Beslenme problemi insanoğlunun gelecekteki en büyük sorunudur.

Ülkemizde sulama ve gübrelemenin artırılmasıyla özellikle hububat üretimini iki katına çıkarmak mümkündür.

Tarım sektörü, insanların bitkisel ve hayvansal besin maddesi ihtiyacını ve tarıma dayalı sanayinin hammadde ihtiyacını karşılayan bir sektördür. Gelişmiş ülkelerde tarımda çalışan nüfus % 5'leri geçmediği halde, tarıma büyük önem verilmektedir. Artan refahla birlikte, daha iyi beslenme arzusu, tarım ürünlerine olan talebi artırmaktadır.

Ekonomik kalkınma sürecinin doğal bir sonucu olarak, tarım sektöründen diğer sektörlerle kaynak aktarımı olmaktadır.

Halen aktif nüfusun yaklaşık yarısına iş sağlayan tarım sektörü yeterince desteklenmediği takdirde, ülke ekonomisine çok büyük katkılar sağlayabilecektir.

İnsanoğlunun günlük yaklaşık 2200 kalorilik enerji ihtiyacının % 70 kadarı şekerden karşılanmaktadır. Şeker kamışı ve şeker pancarı dünyada şeker eldesi amacıyla kullanılan bitkilerdir. Şeker pancarı, günümüzde 350 bin hektarın üzerindeki ekim alanı, 12 milyon tonun üzerindeki üretimi ve dekara 3 tonun üzerindeki verimi ile ülkemizde geniş alanlarda yetiştirilen endüstri bitkileri arasında yer almaktadır. Halen ülkemizde yaklaşık 1.8 milyon tonluk şeker üretimine karşın, 1.5 milyon tonluk şeker tüketimi vardır. İhtiyaç fazlası şeker ihraç edilerek ülkemize döviz kazandırılmaktadır. Fert başına yıllık şeker tüketimi 26 - 27 kg olarak gerçekleşmektedir.

Ülkemizde şeker pancarında yeni çeşit geliştirilmesinde Etimesgut Şeker Araştırma Enstitüsü ve üniversitelerin ziraat fakülteleri çalışmaktadır. Tohumluk üretimini ise, Pan Tohum Islah ve Üretim A.Ş. yapmaktadır.

1- Bu konu Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tarla Bitkileri Anabilim Dalında Seminer olarak verilmiştir.

2- Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarla Bitkileri Bölümü.

2. ŞEKER PANCARINDA ÇEŞİT İSLAHI

2.1. Şeker Pancarının Kökeni ve Sistematığı

Tablo 2.1.1. Buttler (1977)'e Göre Beta Cinsinin Sınıflandırılması

Gruplar	Kromozon Sayısı (2n)	Yayıma Alanı
Beta		
<i>B. vulgaris</i> L.	18	
<i>B. patula</i> AIT.	18	Akdeniz, Batı Avrupa ve
<i>B. macrocarpa</i> GUSS.	18, 36	Kuzeybatı Afrika sahilleri.
<i>B. bourgaei</i> COSS.	18	
<i>B. atriplicifolia</i> ROUY	18	
<i>B. adenensis</i> PAM.	18	
Corollinae		
<i>B. macrorhiza</i> Stev.	18	Küçük Asya, Kafkasya'nın
<i>B. corolliflora</i> Zoss.	36	yüksek yaylaları ve
<i>B. lomatogona</i> F.et Meg.	18	Karadeniz sahilleri.
<i>B. trigyna</i> W. et K.	54	
Nanae		
<i>B. nana</i> Boiss. et Held.	18	Yunanistan'ın dağlık bölgeleri.
Procumbentes		
<i>B. procumbens</i> Chr. Sm.	18	Kanarya, Kapverdis Adaları ve
<i>B. webbiana</i> Moq.	18	Kuzeybatı Afrika Sahilleri.
<i>B. patellares</i> Moq.	36	

Bazı yabancı türler, hastalık ve zararlılara, soğuk ve kurağa dayanıklılık ve tek embriyoluk gibi değerli genler taşırlar. Dayanıklılık ıslahında bu özelliklerin kültür formlarına aktarılması istenir. İstenen genlerin kültür formlarına geçişi sırasında, istenmeyen özelliklerin geçişi de önlenemez. Bu istenmeyen özellikler ancak uzun süren geri melezlemeler sonucu elimine edilebilir.

Beta cinsinin kültürü yapılan tüm formları Beta vulgaris L. türüne ait olup, kendi aralarında kolayca melezlenebilirler.

2.2. Şeker Pancarı Islahının Tarihsel Gelişimi

1747 yılında, bir Alman kimyageri olan Andreas Marggraf; Beta türü bitkilerinin şeker kamışında olduğu gibi şeker ihtiva ettiklerini tespit etmiş, ancak pancardan şeker üretmek ya da pancarın şeker kapsamını geliştirmek için herhangi bir teşebbüste bulunmamıştır.

Bu girişim, Marggraf'ın öğrencisi olan ve bugün tüm dünyada pancar şekeri sanayinin babası olarak kabul edilen Franz Karl Achard'dan gelmiştir. Achard, yalnızca pancar kökünden şeker üretim metodlarını geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda bitkinin şeker kapsamını artırmada da büyük gelişmeler sağlamıştır. Achard ilk seleksiyonlarını yemlik pancarlarda yapmıştır. Kayıtlar o dönemdeki yemlik pancarların çok heterojen olduğunu, çeşitli büyüklük, şekil ve renkteki kökleri içerdiğini göstermektedir. Achard, bu karışım içinde beyaz derili, beyaz etli ve koni biçimli köklerin diğerlerinden daha fazla şeker ihtiva ettiğini tespit etmiştir. Achard, tohum materyali için seleksiyon yaparken bu karakterleri dikkate almıştır. Bu şekilde elde edilen tohumlardan, dünyadaki tüm şeker pancarlarının anası olarak kabul edilen **Beyaz Şilezya Pancarı** ortaya çıkmıştır. "Beyaz Şilezya Pancarı" şekil ve verim bakımından bugünkü şeker pancarının aynısıydı. Bu pancar 1810-1850 yılları arasında Almanya ve Fransa'da şeker kaynağı olarak kullanılmıştır.

1850'li yıllarda % 13-14 oranında şeker içeren **İmperial** isimli yeni bir çeşit geliştirilmiştir.

Pancar kökünün şeker kapsamını ölçecek yeterli bir metodun bulunmaması, 19. yy'ın ilk yarısında, şeker pancarının gelişimini güçleştirmiştir. Vilmorin, 1850 yılında, yoğunluk tayininde kullanılmak üzere **Gümüş Çubuk** metodunu geliştirmiştir. Bu metod, seleksiyonun tüm pancarın yoğunluğu yerine, şerbetin özel yoğunluğu üzerinde yapılmasına olanak sağlamıştır. Vilmorin aynı zamanda yeni geliştirilen polarimetre ile de çalışmalar yapmıştır. Polarimetre 1860 yılında pancarda kök kalitesinin tayininde herkeşe kabul edilen bir alet olmuştur.

Vilmorin, elde mevcut çeşitlerden üstün vasıflı anaç bitkiler seçmiş ve bu anaç bitkilerin döllerini değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bunlar içinden yalnızca üstün vasıf gösteren döller, tohum üretimi ve daha sonraki ıslah çalışmaları için muhafaza etmiştir. Vilmorin, bu **Döl Islah** metodunu ve yeni laboratuvar tekniklerini kullanarak şeker pancarının kalitesini artırmada çok başarılı olmuştur.

Avrupa'da pancar şekeri endüstrisi, 19. yy'ın ortalarından itibaren hızla yayılmıştır. Bu nedenle pancar tohumuna olan talep artmış ve bu talebi karşılamak amacıyla ticari tohum firmaları kurulmaya başlanmıştır. Çeşit geliştirme tohum üretimi ile yakından ilgili olduğundan, bu konudaki gelişimin tamamına yakını tohum firmaları tarafından sağlanmıştır. Ticari firmaların hepsi de, ıslah metodu olarak Vilmorin'in döl ıslahı sisteminin farklı şekillerini kullanmışlardır.

Islah çalışmaları sonunda şeker pancarında 6 farklı yönde çeşit elde edilmiştir. Bunlar şöylece sıralanabilir:

1 - E (Ertrag) tipi çeşitler: Şeker oranı ve verimi yüksek olduğundan, birim alandan yüksek şeker alınır. Geç hasada gelip, fazla yaprak ve küspe verirler.

2 - Z (Zucker) tipi çeşitler: En yüksek şeker oranına sahip olup, E tipine göre daha az verimlidirler. Erken olgunlaşır, fakat fazla yaprak vermezler. Kuru madde oranı yüksek olup, silolanma ve nakliyatları kolaydır.

3 - N (Normal) tipi çeşitler: Yaprak, kök verimi ve şeker verimi E ve Z tipleri arasında değişir.

4 - ZZ (Zucker-Zucker) tipi çeşitler: Şeker oranı bakımından en yüksek çeşitleri içerir. Verimi düşük olup, ıslah amacıyla kullanılır.

5 - GK (Grüne Korf) tipi çeşitler: Hayvan pancarı ile şeker pancarı melezidir. İri köklü, verimi yüksek, şeker oranı düşüktür. İslah amacıyla kullanılır.

6 - Hastalıklara dayanıklı çeşitler: Başta Cercospora beticola (Pancar yaprak lekesi) olmak üzere, önemli pancar hastalıklarına dayanıklı çeşitlerdir.

Mutasyon ıslahı kullanılarak polyploid bitkilerin geliştirilmesi için yapılan çalışmalar bugün halen devam etmektedir. Pancarda elde edilen tetraploid bitkiler cüsse bakımından diploid bitkilerden daha iridirler. Diploidler ile tetraploidlerin melezlenmesinden elde edilen triploidlerin verimlerinin diploidlerden yüksek olduğu belirlendikten sonra, polyploid pancarlardan pratikte yararlanılmaya başlanılmıştır. Fakat triploid pancarlardan yeni nesil elde edilememesi, bunların her yıl yeniden üretilme zorunluluğunu doğurmaktadır.

2.3. Şeker Pancarında İslah Hedefleri

Şeker pancarında ıslah hedeflerini şöylece sıralamak mümkündür:

- 1- Hastalık ve zararlılara dayanıklılık
- 2- Tohuma kalkmaya dayanıklılık
- 3- Monogerm tohum
- 4- Silolamaya uygun pancar
- 5- Yüksek teknolojik kalite
- 6- Yüksek şeker varlığı

2.3.1. Hastalık ve Zararlılara Dayanıklılık

- a- Mantari hastalıklar,
- b- Virus hastalıkları,
- c- Pancar nematodu.

a- Mantari hastalıklar

Yaprak leke hastalığı: Cercospora beticola Sacc. mantarının neden olduğu bu hastalık, şeker pancarının yapraklarını öldürerek, kök verimi ve şeker oranının düşmesine neden olur. Özellikle sıcak ve nemli bölgeler bu hastalık için çok uygundur. Böyle bölgelerde, dekara şeker kaybı 300 kg'ı bulur.

Bu hastalık esasen Güney Afrika, Kuzey Amerika'nın doğu kısımları ve Japonya'da önem kazanır. Ancak İtalya, Yunanistan ve Türkiye'de de çok önemlidir.

Hastalığa tamamen dayanıklı bir çeşit yoktur. Yapılan ilaçlama hastalık kayıplarını büyük ölçüde azaltabilmektedir. Ancak en iyi kimyasal maddelerle bile tam bir kontrol sağlanamamaktadır. Ayrıca son yıllarda kimyasal maddelere dayanıklı yeni ırkların ortaya çıkmasına bağlı olarak, bir çok fungusit etkisiz kalmıştır.

b- Virus hastalıkları

Curly-top (Amerikan yaprak kıvrıcıklığı hastalığı): Bu hastalık beyaz renkli bir yaprak sineği (Eutellix tenella zykad) tarafından taşınmaktadır. Hastalığın etkisiyle yapraklar kıvrılmakta ve birbirine sarılarak marula benzer bir durum almaktadır.

En şiddetli tahribatı Amerika'da yapmaktadır. Amerika'nın batı ve güneybatı bölgelerinde pancar tarımını tehdit eder.

Hastalıklara dayanıklı çeşitlerin verimi, hastalık olmadığı zaman dayanıksız yüksek verimli çeşitlerin seviyesine ulaşamaz. Dayanıklı çeşitlerin verimlerinin yükseltilmesi çözümlenmesi gereken önemli bir konudur.

Virus sarılığı: Ürün veriminde % 50 ve şeker oranında da % 3-4 azalmaya neden olabilir. Bir çok pancar varyeteleri üzerinde sun'i enfeksiyon yaparak, dayanıklı tiplerin yetiştirilmesine çalışılmaktadır. Bununla birlikte, hastalığa karşı alınacak önleyici tedbirlerin başında, virus taşıyıcısı olan yaprak bitlerine karşı zamanında ve etkili mücadele etmek gelmektedir.

c- Pancar nematodu

Pancarın önemli zararlılarından biridir. Ağır bulaşık pancar tarlasında seyrekliğe ve bodur bitkilerin oluşmasına neden olur. Yoğun şekilde nematod bulaşıklığı olan tarlalardan ekonomik bir pancar mahsulü alınmaz.

Ekim nöbeti ya da toprak fumigasyonu uygulanarak nematod popülasyonu azaltılabilir. Şeker pancarının beş yıllık dönemde yalnız bir defa ekilmesini öngören bir ekim nöbeti, ekim alanını kısıtladığından fabrikaların kapanmasına neden olabilmektedir. Toprak fumigasyonu ise, hafif kumlu topraklarda başarılı olurken, ağır killi topraklarda sonuç vermemektedir.

Dayanıklı çeşit ıslah edilmeye çalışılmışsa da, halen dünya piyasasında dayanıklı bir çeşit mevcut değildir.

2.3.2. Tohuma kalkmaya dayanıklılık

Şeker pancarı normalde mutedil iklim bölgelerinde yazlık olarak ekilen bir kültür bitkisidir. Ancak pancarın kışlık olarak sonbaharda ekilmesi hususu oldukça eskidir. Tohuma kalkma, düşük sıcaklığa maruz kalma ile ya da onu izleyen uzun güneşlenme devresi sonucunda meydana gelmektedir. Isı ve ışık şokunun etki derecesi, şeker pancarının genetik yapısına bağlıdır.

Bitkilerin tohuma kalkmaya dayanıklılığını artırmada en iyi yollardan birisi; ilkbaharda erken ekim yapmaktır. Seleksiyon çalışmalarında erken ekimi takiben, ardarda gelebilen ılık ve soğuk hava dönemlerine ihtiyaç vardır.

Tohuma kalkmaya hassasiyet kantitatif bir karakter olduğundan, başarılı bir seleksiyon çalışmasında, vernalizasyon yeterli olmalı ve alınan sonuçları karşılaştırabilmek için denemelere tohuma kalkmaya farklı seviyelerde dayanıklı 2-3 standart çeşit konulmalıdır.

2.3.3. Monogerm tohum

Şeker pancarı tohum yumaklarında iki ya da daha fazla embriyo içerir ki, buna **poli-germ (çok embriyolu) tohum** adı verilir. Son yıllarda şeker pancarı tarımının mekanize edilmesi ve el işçiliğinin azaltılması bakımından **monogerm (tek embriyolu) tohum** ıslahı önem kazanmıştır.

Monogerm tohumlar iki gruba ayrılır:

a- Genetik monogerm tohumlar

b- Teknik monogerm tohumlar

a- Genetik monogerm tohumlar

Yapılan uzun ve yorucu ıslah çalışmaları sonucunda tek embriyolu tohum elde edilmiştir.

Milletlerarası standartlara göre, monogerm çeşitlerin ekimden sonra % 80'inin çimlenmesi ve çimlenen tohumların da asgari % 90'ının tek filiz oluşturması gerekmektedir.

Ayrıca, monogerm bitkilerin üzerinde iki embriyolu tohumlar da meydana gelmekte olup, bunların oranı % 10 dolayındadır.

Ülkemizde monogerm çeşitlerin geniş ölçüde pratiğe intikali için son yıllarda başlanan çalışmalar hızla gelişmiş ve bir yandan genetik monogerm çeşitlerin verimlerinin yüksek olması, diğer yandan işçilikten tasarruf sağlamaları sonucu, ekim oranları % 70'ler seviyesine ulaşmıştır.

b- Teknik monogerm tohumlar

Poligerm çeşitlerin, tohum kırma makinalarında mekanik olarak parçalanmasıyla birbirinden ayrılan tohumlardır. Parçalanmış tohumlar, daha sonra büyüklüklerine göre sınıflandırılır.

Parçalanmış tohumların etrafı, besin maddeleri ve mücadele ilaçları içeren bir madde ile kaplanırsa, **kaplanmış tohum** elde edilir. Böylece tohum iriliği homojen hale getirildiğinden, ekimin düzgün aralıklarla yapılması sağlanır. Ancak, kaplanmış tohumlar paketlenme, nakliye ve ekim sırasında toprağa düşüncüye kadar dağılmamalı, toprağa düştükten sonra da kaplama maddeleri tohumun çimlenmesine engel olmamalıdır. Kaplanmamış teknik monogerm tohumların bin dane ağırlığı 12-14 g olduğu halde, kaplandıktan sonra 28-32 g'a çıkmaktadır.

2.3.4. Silolamaya uygun pancar

Günümüzde büyük miktarda şeker pancarı, işleneceği zamanı beklemek üzere siloya alınmaktadır. Bu bekleme sırasında pancar kök gövdesinden şeker kaybı olmaktadır. Siloda oluşan bu şeker kaybının en önemli nedeni; **respirasyon** ve bakteriyel ya da mantari çürüklüklere dir. Şeker pancarı kök gövdesi yaşayan bir organ olduğundan, respirasyon hasattan sonra da devam etmektedir. Respirasyon sırasında şeker oksitlenmekte ve sonuçta ısı şeklinde enerji açığa çıkmaktadır. Bakteri ve mantar faaliyetleri sonucu oluşan çürüklükler ise, yalnız pancar dokularını parçalamakla kalmamakta, aynı zamanda kökteki şekerin invert şekere dönüşmesine neden olmaktadır.

Silolama şartlarının kontrolü sağlanarak, kayıplar azaltulabilmektedir. Bununla birlikte, yapılacak ıslah çalışmalarıyla bu kayıpları azaltacak çeşitler geliştirilmelidir.

2.3.5. Yüksek teknolojik kalite

Şeker pancarı, şeker üretmek için ekilir. Ekonomik bir şeker üretimi, dekardan yüksek verim almanın yanında, yüksek teknolojik kalitenin sağlanmasıyla mümkündür.

Pancarda yüksek teknolojik kaliteyi 2 faktör belirler:

1- Şeker varlığı

2- Fabrikasyon sırasındaki randıman kaybı

Bilindiği gibi, pancarın şeker varlığı ne kadar yüksek ve fabrikasyondaki randıman kaybı ne kadar düşük olursa, fabrika beyaz şeker randımanı ve verimi de o derece yükselir. Sonuçta; dekara şeker üretimi hem artar, hem ucuzlar.

Fabrikasyondaki randıman kaybı; sabit ham fabrika kaybı ile amino azot, potasyum, sodyum, invert şeker, betain ve rafinoz gibi şeker dışı maddelerin bir sonucudur.

Pancarın şeker dışı madde varlığı, iklim ve toprak şartlarına bağlı olarak yıldan yıla büyük değişiklikler gösterir.

Temelde ise; teknolojik kalitenin yüksekliği şu kültürel işlemlere bağlı olarak değişir:

- Mönavebe,	- Ekim zamanı,
- Gübreleme,	- Ekim derinliği,
- Sulama,	- Bakım,
- Kullanılan çeşit,	- Hastalık ve zararlılarla mücadele,
- Toprak işleme,	- Hasad ve silolama

2.3.6. Yüksek şeker varlığı

Pancarda fabrikasyon sonucu üretilecek şeker, temelde pancarın sahip olduğu şeker varlığına bağlı olduğundan, yüksek şeker üretimi için şeker varlığının da yüksek olması istenir.

Ancak yüksek kök verimi ile yüksek şeker varlığı arasında negatif bir korrelasyon vardır. Bu nedenle en iyi sonuçlar; yüksek kök verimi ve normal şeker varlığı ya da tam tersine yüksek şeker varlığı ve normal kök veriminden elde edilir.

2.4. Şeker Pancarında İslah Metodları

İslah çalışmaları sonucu oldukça kısa bir süre içinde büyük gelişmeler sağlanmıştır. Bugünkü şeker pancarının kökeni olan **Beyaz Şilezya Pancarı** Achard tarafından 19. yy'ın başlarında ilk kez ıslah edildiği zaman % 6-7 dolayında şeker kapsıyordu. Yürütülen ıslah çalışmaları sonucu, 19. yy'ın sonlarına doğru bu miktar % 16-18'e yükseltilmiştir. İçinde bulunduğumuz yüzyılda ise, pancar veriminde büyük artışlar sağlanmıştır. Şüphesiz bu artışlarda kültürel tedbirlerin daha iyi hale getirilmesinin rolü büyüktür. Agronomik tedbirlerle verim artışında belli bir seviyeye gelindikten sonra, onu daha ileriye götürmek, ancak verimi ve teknolojik özellikleri yüksek çeşitleri ıslah etmekle mümkün olmuştur.

Şeker pancarı geniş ölçüde yabancı döllenlen bir bitkidir. Tarımsal ve teknolojik özelliklerinin çiçeklenmeden önce ortaya çıkması, pancar ıslahında bir avantaj ise de, iki yıllık bir bitki oluşu çalışmaları uzatması bakımından bir dezavantajdır.

Şeker pancarında uygulanan ıslah metodları şunlardır:

- 1- Seleksiyon ıslâhı
- 2- Mutasyon ıslâhı
- 3- Hibrid ıslâhı
- 4- Yeni teknolojiler

2.4.1. Seleksiyon ıslâhı

Seleksiyon, doğal olarak oluşun ve geniş bir genetik varyasyon gösteren popülasyonlardan, ıslah amacına uygun bitkilerin seçilmesi esasına dayanır.

Pancarın formu, büyüklüğü ve genel görünümüne dikkat edilerek, popülasyon içinden çok sayıda tek pancar seçilir. Bu pancarlar ayrı ayrı tartılıp, şeker varlıkları belirlenir. Böylece seçilen pancarlar toplu olarak dikilerek birbirlerini dölemeleri sağlanır. Olgunlaşmayı takiben her bitki ayrı ayrı hasad edilir ve az tohum verenler atılır. Daha sonra her bitkiden hasad edilen tohumlar ikiye ayrılır. Tohumların yarısı ile verim kontrol denemeleri yapılırken, diğer yarısı da ekilerek fide yetiştirilir. Verim denemelerinin sonuçlarına göre, en iyi olanların fideleri ertesi yıl tek pancar elde etmek için birlikte dikilir.

Yabancı döllenlen bitkiler büyük ölçüde heterozigot halde bulunurlar. Toplu seleksiyon negatif ve pozitif olmak üzere ikiye ayrılır. Negatif seleksiyonda istenmeyen özel-

likleri taşıyan bitkiler seçilip atılır. Bu metod daha çok hastalıklı bitkilerin uzaklaştırılması şeklinde uygulanır. Buna karşın pozitif toplu seleksiyon metodu, yabancı döllenmiş bitkilerde geniş ölçüde kullanılmıştır. Bu metodun etkinliği başlıca 3 faktöre bağlıdır:

1- İslah edilecek karakterin kalıtım derecesinin yüksek olması.

2- İslah edilecek karakterin çiçeklenmeden önce ortaya çıkması. Bu durumda uygun vasıfları taşımayan bitkiler döllenmeden önce tarladan uzaklaştırılır.

3- Karakterin katılım şekli.

Amerikalılar toplu seleksiyon metodu ile Curly-top hastalığına dayanıklı pancar elde etmişlerdir.

Pancar gibi yabancı dölenen bitki popülasyonlarında ayrıca, döl kontrollü teksel seleksiyon metodu da uygulanmaktadır. Bu yöntemin en basit uygulaması, popülasyondan üstün bitkilerin seçimi, seçilen bitki döllerini yetiştirmek ve o döllerini kontrol etmekle olur.

Pancarda döl kontrollü teksel seleksiyon metodunu ilk olarak Louis de Vilmorin, 19. yy'ın ikinci yarısında kullanmıştır. Vilmorin, pancarları büyüklüğüne ve şeker kapsamına göre seçmiş; döl kontrollü teksel seleksiyonu kullanarak pancar ıslahında önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Araştırmacı bu metod sayesinde şeker varlığını % 5-6'dan % 16-18'e yükseltmeyi başarmıştır.

2.4.2. Mutasyon ıslâhı

1930'lu yılların başlarında sitoloji ilminde önemli ilerlemeler olmuştur. Bahçe kültürleriyle uğraşan araştırmacılar, süs bitkileri içinde buldukları devsi formların tetraploid olduklarını belirlemişler; bunlara bakarak polyploid bitkilerin diploidlerden daha büyük ve iri oldukları sonucuna varmışlardır.

1937 yılında Colchicine maddesinin kromozom sayısını iki katına çıkardığının bulunmasından sonra, ıslahçılar hemen bütün bitkilerde polyploid formlar elde etmeye başlamışlardır.

İlk kez 1940'da Kanada'da normal diploidlerle tetraploidlerin melezlenmesi sonucu, elde edilen triploidlerin en yüksek şeker verimini sağladığı tespit edilmiştir. Ancak triploid çeşitlerin üretilmeleri ne yazık ki, mümkün değildir. Triploid bitkiler genelde kısır olup, her generasyonda diploidlerle tetraploidlerin melezlenmeleri suretiyle yeniden elde edilmeleri gerekir. Bu şekilde elde edilen çeşitlere **Polyloid çeşitler** denmesine rağmen, aslında bu çeşitler % 30 diploid, % 50 triploid ve % 20 tetraploid bitkilerden oluştuğundan, **Anisoploid çeşitler** olarak bilinirler.

2.4.3. Hibrid ıslahı

1945 yılında stoplazmik erkek kısır bitkilerin bulunmasından sonra, hibrid ıslah çalışmalarını yoğunluk kazanmış ve % 100 hibrid çeşitler elde edilebilmiştir.

Triplid hibridler

Anisoploid çeşit ıslahında başlangıçta arzu edilen, bu çeşitlerin tamamen triploid olmasıydı. Ancak tarla şartlarında tozlaşmaya hakim olunamadığından, bunu gerçekleştirmek mümkün olmamıştır. Böylece anisoploid çeşitlerde bir miktar diploid ve tetraploid bitkilerin de bulunmasına razı olunmuştur. Bu nedenle triploidlerin oluşturduğu verim artışının bir kısmı, diploid (2x) ve tetraploid (4x)'lerin mevcudiyeti nedeniyle ortadan kalkmıştır. Ancak daha sonraları stoplazmik erkek kısır bitkilerin bulunmasıyla, saf triploid çeşitlerin ıslahı mümkün olmuştur.

2.3.4. Yeni teknolojiler

a - Doku kültürü

Eğer çiçeklenmeye başlayan bir pancardan, üzerinde tomurcuk bulunan bir sap parçası alınır ve bu sap parçası bir besin ortamı içine konulursa, üç hafta sonra onu beş ya da daha fazla parçaya bölebilir ve böylece ıslah materyalini çoğaltabiliriz.

Bu metod aşağıdaki konularda faydalıdır:

1- Melezlemeden elde edilen dölün melez olduğunu öğreninceye kadar genotipi de-polama.

2- Tohumların çoğaltılması için genotipin de çoğaltılması.

3- Embriyo kültürü yardımıyla türler arası melezleme sonuçlarının korunması.

4- Mutasyon çalışmaları.

b - Partenogenesis ile haploidlerden yeni diploid eldesi

Yapay olarak izole edilen döllenenmiş dişi organların Colchicine ile muamelesinden sonra diploid bireyler elde edilebilir.

c - Genetik mühendisliği

Moleküler biyoloji hızla ilerlemekte ve uygulamaları tüm laboratuvar tekniklerinde kullanılmaktadır. Bu uygulamalar:

- protoplast ve hücre kültürü,

- kromozomların parçalanmasından sonra DNA analizi,

- gen izolasyonu,

- izole edilen genlerin aktarımı.

3. ŞEKER PANCARINDA TOHUM ÜRETİMİ

Türkiye'de ilk pancar tohumu 1907 yılında, Uşak Şeker Fabrikası'nın kurucusu Nuri Şeker'in isteği üzerine Viyana'dan getirilmiştir. Daha sonra 1915 yılında Bursa ve 1919 yılında Halkalı Ziraat Okulu'nda deneme mahiyetinde pancar ekimi yapılmıştır.

1926 yılında Uşak ve Alpullu'da şeker fabrikaları kurulduktan sonra, ihtiyaç duyulan tohum ithal edilerek karşılanmaya başlanmıştır.

Bu yıllarda Türkiye'de pancar tarımı henüz bilinmediğinden Alpullu Şeker Fabrikası'nın kurucuları fabrikanın ihtiyacı olan pancarı üretebilmek için Trakya'da büyük çiftlikler satın almışlar ve pancar tarımını geliştirmek için Alman KWS firması ile 1928 yılında Türk-Alman Teşebbüsü İktisadiye A.Ş.'ni kurmuşlardır.

1933 yılında Uşak'ta kurulan tohum deneme laboratuvarlarında tohum çeşitlerinin tespiti amacıyla Tarım Bakanlığı ile ortak çalışmalara başlanılmış ve 36 yabancı çeşit denenmiştir.

Bir süre sonra ihtiyaç duyulan tohumun tamamının ithali yerine, sadece anaç tohum ithal edilerek ülkemizde yetiştirmek amacıyla 1933 yılında Kleinwanzleben Türk Tohum A.Ş. kurulmuştur. Böylece ülkemizde ilk pancar tohumu üretilmeye başlanmıştır.

1933 yılında Eskişehir, 1934 yılında Turhal Şeker Fabrikaları kurulmuştur. 1935 yılında bu dört fabrika bir çatı altında toplanarak Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. kurulmuştur. Bu arada pancar tohumunun Türkiye'de üretilmesi için KWS firması ile anlaş-

ma yapılmış ve fabrika civarlarında kurulan tohum üretme çiftliklerinde tohum üretimi-
ne devam edilmiştir.

Artan tohum ihtiyacını karşılamak üzere 1940 yılında Amasya'da Kazanasmaz, 1941'de Kömüşoğlu çiftlikleri kurulmuştur.

II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya'dan anaç tohum ithalatı güçleştiğinden, bu yıl-
larda ihtiyaç duyulan pancar tohumu, kontrol altında üretilen pancarların sökülmeden
tarlada bırakılması ve ertesi yıl tohum hasad edilerek karşılanmıştır.

1953-1956 yılları arasında 11 yeni fabrikanın daha kurulmasıyla tohum ihtiyacı bü-
yük boyutlara ulaşmış ve 1956 yılında Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. ve KWS'in ortak-
lığı ile **Tohum İslah ve Üretme A.Ş.** (yeni ismiyle Pan Tohum İslah ve Üretme A.Ş.)
kurulmuştur. Kurulduğundan beri Türkiye'nin ihtiyacı olan pancar tohumunun tamamı
bu şirket tarafından üretilmiş ve maliyet masrafları Şeker Şirketi tarafından ödenmiştir.

Üretilecek çeşitler, Şeker Enstitüsü tarafından ülkenin farklı bölgelerinde yapılan de-
nemelerden sonra belirlenir.

İlk yıllarda KWS firmasının Kawecercopoly, Kaweerta, Kawepoly gibi poligerm çe-
şitler üretilirken, 1978 yılından itibaren Şeker Enstitüsü tarafından ıslah edilen Türk Şe-
ker-1 ve 1987 yılından itibaren de yine aynı enstitü tarafından ıslah edilen Türk Şeker
Poly 861, 862 ve 863 çeşitleri üretilmiştir. Ayrıca Şeker Enstitüsü ile KWS'in müşterek-
en yürüttüğü çalışmalar sonucunda da Anadolomono adlı monogerm bir çeşit daha ıslah
edilmiş olup, her çeşit 1990 yılında Tarım Bakanlığı tarafından tescil edilip, 5 Ağus-
tos 1990 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.

Pancar tarımında tekleme, seyreltme gibi işçilik masraflarının azaltılması amacıyla
1977 yılından itibaren tek filiz veren genetik monogerm tohumlar üretilmeye başlanmıştır.

Öte yandan, çok filiz veren poligerm çeşit tohumlarının mekanik olarak kırılması ile
teknik monogerm elde edilmesi amacıyla 1976 yılında **Etimesgut-Tohum İşleme Fab-
rikası** kurulmuştur. Bu fabrikada ayrıca ilaçlama ve kaplama işlemleri de yapılmakta-
dır.

3.1. İndirekt Metodla Tohum Üretimi

3.1.1. Fide yetiştirilmesi

Çimlenen bitkilerin ilkbahar son donlarından zarar görmemesi için ekim Nisan ayı
sonlarında yapılır. Tohumluklar ekimden önce hastalık ve zararlılara karşı ilaçlanır. Sıra
arası 20-35 cm, sıra üzeri sık ve ekim derinliği 2-2.5 cm olmalıdır.

Fide tarlalarının otlanmasına izin verilmemelidir. Bunun için fideler toprak yüzüne
çıkınca, sıra araları fidelere zarar vermemek için elle çapalanır. Her sulamadan sonra ve
tarla otlandıkça çapalamaya devam edilir.

Fideler sık dikilmiş ve yaprak yüzeyleri de geniş olduğundan, su sarfiyatı son derece
yüksektir. Özellikle kurak alanlarda sık sulama yapılır. Ülkemiz şartlarında hasada ka-
dar 3-5 defa sulama yapılır.

Fide yetiştirilen tarlalarda mücadele son derece önemlidir. Hastalık ve zararlılara
karşı yapılan savaş aynen uygulanır. Özellikle yaprak pireleriyle etkili şekilde mücadele
edilmelidir.

Yetiştirilen fideler ekim ayında olgunlaşır ve sökülürler. Söküm öncesi fideler içinde
heveslilik gösterenler atılır. Söküm sırasında fidelerin zedelenmemesine özen gösteril-
melidir. Optimal fide ağırlığı 100-150 g ve çapı 3-4 cm olmalıdır. Seçilen fidelerin yap-
rakları başın 3-4 cm yukarisından ve kuyruk kısımları da kök gövdesinin bittiği yerden
kesilir.

İndirek metodla tohumluk yetiştirilmesinde fideler elde edildikten sonra, bölgenin ekolojik koşulları uygunsa tohumluk tarlasına şaşırtılır ya da toprak silolara gömülür.

3.1.2. Tohum üretimi

Ekim için hazırlanan tarlaya mart ayından itibaren fideler dikilir. Monogerm tohum üretiminde dikim, 70 cm sıra arası ve 40 cm sıra üzeri mesafesi bırakılarak yapılır. Multigerm tohum üretiminde ise, genelde 70 cm sıra arası ve 60 cm sıra üzeri şeklinde dikim yapılır.

Fideler büyümeye başladıktan sonra normal bakım işlemleri yapılır. Çapalamak en önemli bakım işidir. Herbisitlere ve virüslere karşı mücadele yapılır.

Fideler dikimden 2-3 hafta sonra sürerek filiz verirler. Bitkiler, 20-30 cm boylandığı dönemde, üstten 1/3'lük kısmı çakı ya da bıçak ile kesilir. Böylece sürmemiş olan gözler de sürmeye zorlanır. Bitki Haziran'da çiçek açmaya başlar ve temmuz ayına kadar devam eder.

Erken hasad verim ve kalite azalmasına, geç hasad ise, en değerli tohumların dökülmesine neden olur. Bitkiler kesimden 14-16 gün sonra kurumuş olurlar.

Pancar tohumunun harmanında çoğunlukla biçerdöver kullanılır. Harman yapacak biçerdöverin çok iyi ayarlanması gerekir.

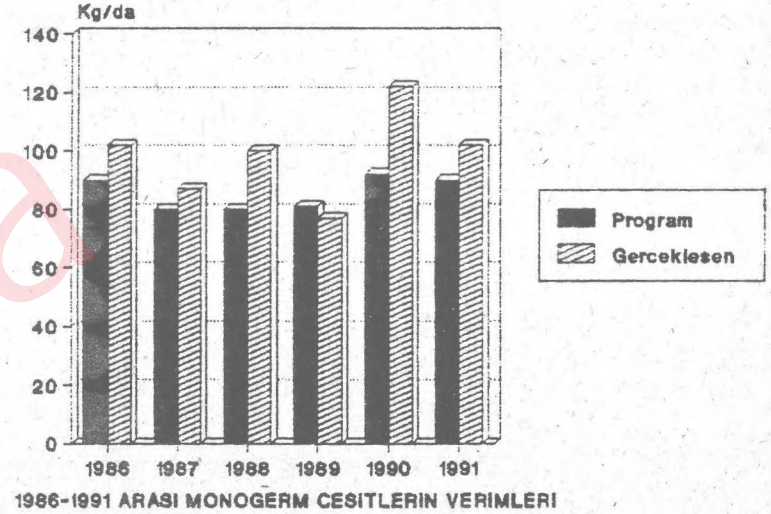
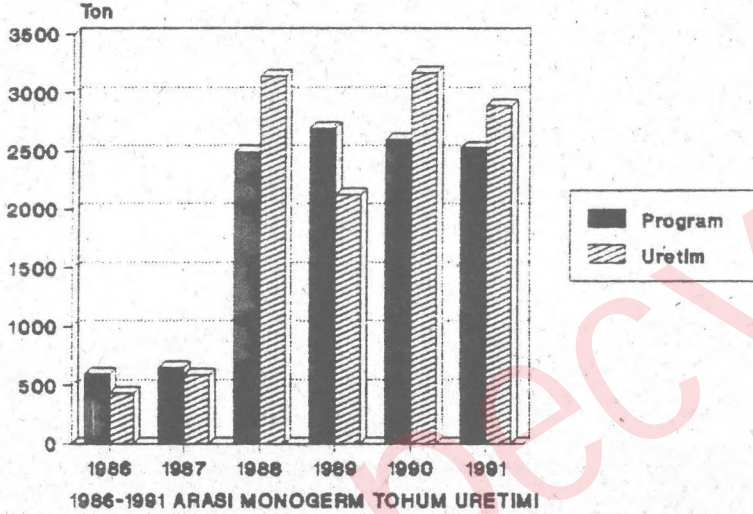
3.2. Direkt Metodla Tohum Üretimi (Kışlık Fide Yetiştirilmesi)

Bu metod ile tohum üretiminde tohumlar ağustosta yalnız olarak ya da ilkbaharda başka bir örtü bitkisi ile beraber ekilir. Genç bitkiler sökülmeden kışı tarlada geçirirler. Böylece, fide ve tohumluk devreleri aynı tarlada geçer. Kışın kar örtüsü bulunan yerlerde bu metod idealdir.

Tablo 3.1. Türkiye'de Şeker Pancarı Tohumluğu Üretimi (ham tohum üzerinden)

Yıllar	Poligerm (ton)	Monogerm (ton)	Toplam (ton)
1987	6.438	593	7.031
1988	1.380	3.147	4.527
1989	355	2.133	2.488
1990	---	3.259	3.259
1991	---	2.750	2.750

Kaynak: Tohum Islah ve Üretim A.Ş.

KOOPERATİFLER MEVZUATI

— AÇIKLAMALI—ÖRNEKLER İÇTİHAZLARI—

Ziya Çağlar

Türk Kooperatifçilik Kurumu Organları

YÖNETİM KURULU

- Başkan :** **Dr. Şenol Erdoğan**
Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı
- Başkan Yardımcısı :** **Doç. Dr. Burhan AYKAÇ**
Gazi Üniversitesi İ.İ.İ.F. Öğretim Üyesi
- Muhasip Üye :** **Turan TEKELİ**
Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Başmühendisi
- Üye :** **Doç.Dr. Kadir ARICI**
Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Öğretim Üyesi
- Üye :** **İrfan BAYIR**
Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği Genel Müdür Yardımcısı
- Üye :** **Halil BİLİCİ**
Türkiye Ziraat Mühendisleri Birliği Vakfı Genel Müdürü
- Üye :** **Prof.Dr. Rasih DEMİRCİ**
G.Ü. Teknik Eğitim Fakültesi Dekanı
- Üye :** **Erol DOK**
Ziraat Yüksek Mühendisi, İşadamı
- Üye :** **Prof.Dr. Celâl ER**
Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürü
- Üye :** **Ünal GÖKALP**
A.Ü. Ziraat Fakültesi Öğretim Üyesi
- Üye :** **Doç.Dr. Ahmet ÖZÇELİK**
T.C. Ziraat Bankası Gen. Müd. Proje Değerlendirme Müdürü
- Üye :** **Kâmil ÖZDEMİR**
A.Ü. Ziraat Fakültesi Öğretim Üyesi
- Üye :** **Kaplan YILDIZ**
Pankobirlik Genel Müdür Yardımcısı
- Üye :** **Niyazi YÜKSEL**
T.C. Ziraat Bankası Hamamönü Şubesi Müdürü
- Üye :** **Hayri YÜRÜR**
TKB Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürü
- Üye :** **D.P.T Uzmanı**

DENETLEME KURULU

- Başkan :** **Nail TAN**
Kültür Bakanlığı Türk Halk Müziği Korosu Uzmanı
- Üye :** **Yalçın DOĞAN**
T.C. Ziraat Bankası Bireysel Bankacılık Şubesi Müdürü
- Üye :** **Dr. Mustafa DOYUK**
Tarım ve Köyişleri Bakanlığı APK Kurulu Başkanı

HAYSİYET DİVANI

- Başkan :** **Celâl UZEL**
Yüksek Mühendis, KOOP-KUR Eski Genel Müdürü
- Üye :** **Dr. Yusuf EKİNCİ**
Millî Eğitim Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı
- Üye :** **Refik SOYKUT**
Emekli Albay

Yönetim Kurulu Herhangi Bir Maaş, Ücret ve Hakkı Huzur Almamaktadır.
Kurum organlarının üyelerinin isimleri soyadı sırasıyla yazılmıştır.

TÜRK KOOPERATİFÇİLİK KURUMUNUN SATILIK YAYINLARI

KDV DAHİL FİYATI
(1992 YILI İÇİN)

1-	1163 Sayılı Kooperatifler Kanununun Uygulanmasında Kooperatiflerin Durumu ve Sorunları (VII. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi Tebliğler).....	3.500
2-	Kooperatif Şirketler (Yayın No. 30).....	2.250
3-	Çeşitli Ülkelerde Toprak Reformu Uygulamaları (Yayın No. 34).....	3.500
4-	Az Gelişmiş Ülkelerde Kooperatif ve Devlet (Yayın No. 36).....	3.500
5-	Kooperatifçilik ve İlikokul (Yayın No. 38).....	2.250
6-	Kooperatifçilik Bilgisi (Yayın No. 40).....	3.500
7-	Büyük Mağazacılık ve Tüketim Kooperatifçiliği (Yayın No. 41).....	2.250
8-	Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler Karşısında Türkiye'de Kooperatifçilik Politikası IX. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi-Tebliğler- (Yayın No. 42).....	3.000
9-	Türk Kooperatifçiliği Üzerine Düşünceler (Yayın No. 43).....	3.500
10-	X. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi - Tebliğler - (Yayın No. 44).....	3.500
11-	Atatürk ve Kooperatifçilik (Yayın No. 45).....	2.250
12-	The Co-operative Movement In Turkey And Its Expocded Development (Yayın No. 46).....	3.500
13-	Kooperatiflerin Vergilendirilmesi ve Vergi Sorunları (Yayın No. 47).....	2.250
14-	Türkiye Ekonomisinde Tarımsal Amaçlı Kooperatifçilik İşletmeleri (Yayın No. 48).....	7.000
15-	Kooperatiflerin Dış Ticaret Açısından Milli Ekonomiye Katkıları (Yayın No. 49).....	7.000
16-	Köy Kalkınma Kooperatiflerinde Yönetim (Yayın No. 50).....	2.250
17-	Çorlu İlçesi Seymen Köy Kalkınma Kooperatiflerinde Grup Tanımının Ekonomik Analizi (Yayın No. 52).....	7.000
18-	Vakıflar Tüzüğü (Yayın No. 53).....	3.500
19-	Karınca Dergisi Kooperatifçilikle İlgili Bibliyografya (Yayın No. 55).....	7.000
20-	XI. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi - Tebliğler-(Yayın No. 57).....	8.500
21-	XI. International Turkish Cooperative Congress-Papers- (Yayın No. 59).....	8.500
22-	Türkiye'de Kooperatiflerin Verimli Çalışmaları Açısından Yatay ve Dikey Bütünleşme Hareketleri (Yayın No. 60).....	8.500
23-	Tarımsal Üretimde Kooperasyon ve Türk Tarımına Uygulanabilirliği (Yayın No. 61).....	7.000
24-	Marketin Functions On Foreign Trade In Turkey And In The United States Of America (Yayın No. 63).....	8.500
25-	"Dünyada Mekan" Konut Kooperatifleri-Seminer-Tebliğleri- (Yayın No. 64).....	7.000
26-	"Altın Bilezik" Esnaf ve Sanatkarlar Kefalet Kooperatifleri -Seminer Tebliğleri (Yayın No. 65).....	3.500
27-	"Bir Lokma Bir Hırka" Tüketim Kooperatifleri - Semineri Tebliğleri - (Yayın No. 66).....	7.000
28-	XII. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi - Tebliğler- (Yayın No. 67).....	11.000
29-	XII. International Turkish Cooperative Congress-Papers- (Yayın No. 68).....	11.000
30-	Türkiye'de Tüketim Kooperatiflerinin Bugünkü Durumu Alınması Gereken Tedbirlere - Araştırma - (Yayın No. 70).....	8.500
31-	Anadolu Basınında Kooperatifçilik (Yayın No. 71).....	8.500
32-	Bütün Değişiklikleriyle Kooperatifler Kanunu (Yayın No. 72).....	8.500
33-	Türkiye'deki Sendikal Faaliyetler İçindeki Tüketim Kooperatiflerinin Durumu ve Gelişme İmkânları-Araştırma- (Yayın No. 73).....	12.500
34-	Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin Yapısı ve Ülke Ekonomisindeki Yeni-Seminer Tebliğleri - (Kooperatifçilik Dergisi Özel Sayısı).....	12.500
35-	Türkiye'deki Kooperatiflerin Avrupa Topluluğu Bünyesine Entegrasyonu - Seminer Tebliğleri - (Yayın No. 74).....	8.500
36-	"Kooperatifler ve Özelleştirme" Seminer Tebliğleri- (Yayın No. 75).....	7.500
37-	XIII. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi Türkçe Tebliğler- (Yayın No. 76).....	17.500
38-	XIII. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi-İngilizce/Almanca Tebliğler-(Yayın No.77).....	17.500
39-	Kooperatif Yönetim Kurulu Üyelerinin Hukuki Sorumluluğu (Yayın No. 78).....	20.000
40-	Kooperatifler Mevzuatı (Açıklamalı - Örnekli - İçtihatı) (Yayın No 79)	

DERGİLER	KARINCA	KARINCA KARDEŞ	KOOPERATEFÇİLİK	COOPERATION IN TÜRKİYE
Adet (TL)	7500	Karınca'nın Eki	7.500	30.000
Adet (\$)	2		3	6
Adet (DM)	3		3	10
Yıllık (TL)	90.000 (12 sayı ve Karınca Kardeş)		30.000 (4 sayı)	60.000 (2 sayı)

Yayın İsteme Adresi : Türk Kooperatifçilik Kurumu, Mithatpaşa Cad. No. 38/A
06420 Kızılay/Ankara
Tel : (4) 431 61 25 - 431 61 26
Faks : (4) 434 06 46

Yayın bedeli yatırmak için Banka Hesap No: T.C. Ziraat Bankası Kızılay Şb. 304/4 - ANKARA

Not: PTT ile kitap yayını isteyenlerin; PTT masrafı dahil yayın bedelini hesabımıza yatırdıklarına dair makbuzlarını talep dilekçelerine eklemeleri (Beher kitap için PTT gideri: 1000 TL)